

LECTORAAT
DIDACTIEK EN
INHOUD VAN
DE
KUNSTVAKKEN
–WINDESHEIM

21E EEUWSE
CULTUUREDUCATIE OP DE
LERARENOPLEIDING

Inhoudsopgave

	Samenvatting en relevantie	3
I-	Inleiding en context	4
II-	Theoretisch kader	6
	Onderzoeksvragen	6
1)	De pabo en lerarenopleiders	6
2)	Stem, cultuur en kennis	8
3)	Cultuureducatie op de pabo	9
4)	21 ^e eeuwse vaardigheden	11
	Conclusies theoretisch kader	13
III-	Methoden en methodologie	15
1)	Narratieve analyse	15
2)	Interviews, observaties en inductieve analyse	16
3)	Interviews en observaties in de praktijk	17
IV-	Resultaten empirisch onderzoek	18
1)	Cultuureducatie	18
2)	21 ^e eeuwse vaardigheden	20
3)	Specifieke vaardigheden	25
4)	Pilots en onderwijsontwikkeling	29
	Conclusies empirisch gedeelte	31
V-	Advies	33
	Literatuurlijst	36
	Bijlage 1: Gesprekshulp bij interview	39
	Bijlage 2: Observatiehulp	40
	Bijlage 3: Codering interviews	41
	Bijlage 4: Codering observaties	42

Samenvatting en relevantie

Samenvatting:

Gedurende dit onderzoek wordt er gekeken naar de ontwikkeling van 21^e eeuwse vaardigheden in het kader van cultuureducatie op de lerarenopleiding basisonderwijs. Er is een literatuuronderzoek uitgevoerd, en aan de hand hiervan een empirisch onderzoek. Hierbij zijn docenten en studenten van de pabo gevraagd om hun visie te delen. De uitkomsten van dit onderzoek vormen de aanleiding tot een advies over hoe de lerarenopleiding haar onderwijs kan vormgeven zodat 21^e eeuwse vaardigheden een plek krijgen binnen cultuureducatie. Het onderzoek wordt uitgevoerd als een onderdeel van het D21 onderzoeksproject, van het Lectoraat didactiek en inhoud van de kunstvakken van de Hogeschool Windesheim, te Zwolle.

Maatschappelijke relevantie:

Door te achterhalen hoe de pabo haar cultuureducatie kan inrichten, zodat 21^e eeuwse vaardigheden hier een plek in krijgen, wordt er bijgedragen aan de vernieuwing van het onderwijs. Hierdoor kunnen toekomstige leerkrachten worden opgeleid tot 'leerkracht voor de 21^e eeuw', waardoor zij beter in staat zijn om leerlingen te helpen bij het ontwikkelen van 21^e eeuwse vaardigheden. Zodoende kunnen deze vaardigheden worden ingebed in cultuureducatie, en kan dit leergebied worden verankerd in zowel de lerarenopleiding als in het primair onderwijs.

Wetenschappelijke relevantie:

Er is nog maar weinig onderzoek gedaan naar cultuureducatie en 21^e eeuwse vaardigheden binnen de pabo. Alle informatie die wordt vergaard tijdens dit onderzoek kan bijdragen aan toekomstige onderzoeken die zich hiermee bezighouden.

I- Inleiding en context

Dit onderzoek zal gebruikt worden als case study voor het D21 onderzoeksproject, dat wordt uitgevoerd door het lectoraat Didactiek en Inhoud van de Kunstvakken van Windesheim. Het overkoepelende onderzoek wordt uitgevoerd in opdracht van het Fonds voor Cultuurparticipatie en sluit aan bij het programma Cultuureducatie met Kwaliteit 2013-2016, van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Er wordt bij dit project onderzocht welke rol cultuureducatie in het basisonderwijs speelt bij het ontwikkelen van 21^e eeuwse vaardigheden. De uitkomsten hiervan kunnen bijdragen aan het verankeren van cultuureducatie in het centrum van het basisonderwijs in de 21^e eeuw.

Er zijn vier verschillende projectfasen in het D21 onderzoek. Tijdens de eerste fase is er een literatuurstudie uitgevoerd waarin de definities en methodes voor het gehele onderzoek worden uitgelegd. Ook biedt het een overzicht van de huidige stand van zaken met betrekking tot cultuureducatie, 21^e eeuwse vaardigheden en schooltypering. In de tweede fase heeft er een kwantitatief online survey plaatsgevonden onder 741 basisscholen in Nederland. Hierin zijn de relaties onderzocht tussen cultuureducatie, 21^e eeuwse vaardigheden en schooltypering. Gedurende de derde fase, waarin het onderzoek zich momenteel bevindt, wordt er een diepgaand kwalitatief onderzoek gedaan op basis van 10 *good practices*. Dit zijn verschillende typen scholen voor primair onderwijs waar er op hoogwaardige wijze aan cultuureducatie en 21^e eeuwse vaardigheden wordt gewerkt. Er wordt een sterkte-zwakteanalyse uitgevoerd waarmee er wordt onderzocht in hoeverre en op welke wijze cultuureducatie een rol speelt bij het ontwikkelen van 21^e eeuwse vaardigheden. De vierde fase bestaat uit het analyseren van de uitkomsten van het kwantitatieve en kwalitatieve onderzoek. Er wordt getracht een model te beschrijven rond de werkzame mechanismen bij cultuureducatie en de 21^e eeuwse vaardigheden. De onderzoeksresultaten vormen een aanzet tot een vervolgonderzoek waarin een 21^e eeuwse redesign van basisscholen en de lerarenopleiding basisonderwijs, met een specifieke rol voor cultuureducatie, ontwikkeld kan worden ¹.

Om iets te kunnen zeggen over de mogelijke hervorming van de lerarenopleiding basisonderwijs, is er door het lectoraat voor gekozen om een case study uit te voeren. Hierin wordt er aan docenten en studenten van de lerarenopleiding gevraagd om hun impressies te delen over cultuureducatie en 21^e eeuwse vaardigheden. Er wordt op een kwalitatieve wijze onderzocht hoe zij handelen ten aanzien van deze twee begrippen. Hieruit kunnen wetmatigheden worden gedistilleerd, die de mogelijkheid bieden om in kaart te brengen wat er al wordt gedaan aan cultuureducatie en 21^e eeuwse vaardigheden binnen de lerarenopleiding. De case study heeft als doel een advies te geven waardoor de lerarenopleiding basisonderwijs haar cultuureducatie kan vormgeven, zodat 21^e eeuwse vaardigheden hier een rol in krijgen.

In dit onderzoeksvoorstel wordt er allereerst stilgestaan bij wat een pabo is en wordt er beargumenteerd waarom het noodzakelijk is om in gesprek te gaan met de docenten en

---

¹ Voor een uitgebreid verslag over het D21 onderzoeksproject zie ook *D21: Literatuurstudie - Onderzoek naar 21^e eeuwse vaardigheden en cultuureducatie in het Nederlandse basisonderwijs*, en *D21: Kwantitatief Onderzoek - naar 21^e eeuwse vaardigheden, cultuureducatie en schooltypen in het Nederlandse basisonderwijs*

studenten van deze opleiding. Er wordt gekeken naar hoe hun verhalen, met betrekking tot cultuureducatie en 21^e eeuwse vaardigheden, onderzocht kunnen worden. Vervolgens wordt er gekeken naar wat cultuureducatie inhoudt en wat er wordt verstaan onder 21^e eeuwse vaardigheden. Daarna wordt er omschreven hoe het onderzoek in het empirische gedeelte is verlopen en worden de resultaten gepresenteerd. De conclusies die hieruit worden getrokken leiden tot het uiteindelijke advies.

II- Theoretisch Kader

De opdracht voor dit onderzoek bestaat uit het verkrijgen van een advies over hoe de lerarenopleiding haar onderwijs vorm kan geven, zodat de 21^e eeuwse vaardigheden een specifieke plek hebben binnen cultuureducatie. Hierdoor wordt het mogelijk om studenten uit te rusten met 21^e eeuwse vaardigheden en zullen zij in staat zijn om deze vaardigheden te helpen ontwikkelen bij leerlingen in het primair onderwijs.

Om dit te onderzoeken zijn er aan de hand van de literatuurstudie en de theorie een aantal onderzoeksvragen geformuleerd. Deze worden hier eerst gepresenteerd zodat ze als leidraad kunnen dienen bij het lezen van het theoretisch kader.

Probleemstelling:

Hoe wordt de ontwikkeling van 21^e eeuwse vaardigheden binnen het kader cultuureducatie beschouwd door studenten en docenten van de lerarenopleiding?

Deelvragen:

(Literatuurstudie)

- Wat houdt de lerarenopleiding in?
- Kunnen de verhalen van pabo docenten en studenten leiden tot een beter begrip van de onderwijspraktijk op de lerarenopleiding?
- Wat wordt er verstaan onder cultuureducatie?
- Wat wordt er verstaan onder 21^e eeuwse vaardigheden?

(Empirisch gedeelte)

- Hoe wordt cultuureducatie in de praktijk vormgegeven binnen de lerarenopleiding?
- Hoe wordt dit beschouwd door docenten en studenten van de pabo?
- Wordt er aandacht besteed aan 21^e eeuwse vaardigheden binnen cultuureducatie op de lerarenopleiding? Zo ja, hoe?
- En hoe wordt dit beschouwd door docenten en studenten van de pabo?

In het volgende gedeelte wordt het theoretisch kader gepresenteerd. Hierin wordt er antwoord gegeven op de eerste vier deelvragen.

1) De pabo en lerarenopleiders

De pabo, ook wel pedagogische academie voor het basisonderwijs genoemd, is een rode draad in dit onderzoek. De pabo van Windesheim Zwolle is hier de onderzochte partij. Voor er ingegaan kan worden op cultuureducatie en 21^e eeuwse vaardigheden binnen de pabo, moet het eerst duidelijk zijn wat een pabo precies is. Zodoende wordt de context van het onderzoek verhelderd.

Wie in Nederland les wil geven in het primair onderwijs, moet eerst een pabo-diploma behalen. Het volgen van de opleiding tot leerkracht basisonderwijs kan zowel op HBO- als universitair niveau. Ook kan ervoor gekozen worden om de opleiding voltijd te doen of via afstandleren. Wie

ervoor kiest om de HBO-bachelor te volgen behaalt na vier jaar het bachelordiploma voor de lerarenopleiding basisonderwijs. Wie de universitaire pabo volgt behaalt na vier jaar studeren twee bachelordiploma's: een voor de pabo en een voor pedagogische wetenschappen. Hierdoor is de student uiteindelijk professionele leerkracht en academisch opgeleide pedagoog.

Tijdens de opleiding krijgen studenten les in vakken die in het basisonderwijs worden onderwezen. Dit zijn onder andere Nederlands, rekenen, geschiedenis, Engels, biologie, aardrijkskunde, godsdienst, dans/drama, bewegingsonderwijs, tekenen en muziek. Ook volgen de studenten modules zoals pedagogiek. Zodoende wordt de student uitgerust met theoretische kennis. Daarnaast lopen studenten vanaf hun eerste jaar ook stage op een school. Dit is een wezenlijk onderdeel van de opleiding en telt voor 20 van de 60 studiepunten per jaar. Op deze manier kunnen studenten in de praktijk brengen wat ze vanuit de theorie hebben geleerd, en daadwerkelijk ervaren hoe het is om een les te moeten voorbereiden en te geven. De stages worden zowel in de onder-, midden- als in de bovenbouw gelopen: van groep een tot en met acht. Hierdoor doen studenten ervaring op in het werken met kinderen van ongeveer vier tot en met twaalf jaar. In het laatste half jaar van de studie wordt er een LIO-stage gelopen, wat de afkorting is voor 'leraar in opleiding'. Tijdens deze stage is de student deels verantwoordelijk voor een klas en is dan in staat om zelfstandig les te geven. De student rondt de opleiding af met een eindopdracht die voortvloeit uit de gekozen specialisatie. Hierbij kiest een student voor een specialisatie in het werken met oudere of jongere kinderen, en wordt er een thema gekozen voor het afstudeeronderzoek.

Op de pabo worden de studenten onderwezen door verschillende docenten, ook wel lerarenopleiders genoemd. Deze geven les van jaar een tot en met vier van de opleiding. Lerarenopleiders spelen een cruciale rol in de onderwijsketen, omdat zij grotendeels verantwoordelijk zijn voor de opleiding van toekomstige leerkrachten (Lunenberg, Dengerink, Korthagen: 2013 – p9). Ze hebben veel verschillende taken en verantwoordelijkheden, waardoor het lastig is om een precieze omschrijving te geven van wat zij precies doen. Zo verzorgen zij bijvoorbeeld opleidingsonderdelen onderwijskunde of vakdidactiek, en begeleiden zij onderzoeken en stages van studenten. Ook doen deze docenten vaak zelf onderzoek. Er zijn steeds meer lerarenopleiders betrokken bij de professionele ontwikkeling van de zittende leraren. Zo dragen zij bij aan de kennisontwikkeling op dit gebied (Lunenberg, Dengerink, Korthagen: 2013 – p 10). Hoewel het lastig is om een universele omschrijving te geven van de taken van de lerarenopleider, is het wel mogelijk om hierin verschillende rollen te onderscheiden. In de reviewstudie *Het beroep van lerarenopleider – professionele rollen, professioneel handelen en professionele ontwikkeling van lerarenopleiders*, worden er zes rollen voorgesteld:

- 1) De leraar van leraren: De lerarenopleider is een docent in het hoger onderwijs. Dit doet een groot beroep op academische kennis, en op de ontwikkeling van een onderzoekende houding.
- 2) De onderzoeker: Leraren doen, zoals gezegd, ook zelf onderzoek. Daarbij begeleiden zij ook de onderzoeken van hun leerlingen.
- 3) De begeleider: Ook wel coach, gids, mentor of facilitator genoemd. Het centrale aspect van deze rol is de procesbegeleiding van studenten. Dit gaat zowel om het werken in de praktijk als op de opleiding.

- 4) De curriculumontwikkelaar: er is weinig bekend over de manier waarop curricula worden ontwikkeld, maar er is wel aangetoond dat dit een specifieke professionele rol is binnen het beroep van lerarenopleider.
- 5) De poortwachter: het gaat hier om het bewaken van de toegang tot het beroep van leraar.
- 6) De bruggenbouwer: omdat scholen en lerarenopleiders steeds meer verantwoordelijkheid krijgen voor de opleiding, moet er vorm gegeven worden aan samenwerkingsprocessen. Hier zijn de lerarenopleiders deels verantwoordelijk voor (p 19).

Deze rollen tonen aan dat lerarenopleiders duizendpoten zijn, die moeten beschikken over een breed scala van vaardigheden, om zodoende studenten voor te bereiden op het beroep van leerkracht basisonderwijs.

In dit onderzoek worden zowel de studenten als de docenten van de pabo onderzocht. Hier is voor gekozen om een zo duidelijk mogelijk beeld te krijgen van de onderwijspraktijk op de pabo met betrekking tot 21^e eeuwse vaardigheden binnen cultuureducatie. Er wordt aandacht besteed aan de lerarenopleiding basisonderwijs van Windesheim Zwolle. Hier is voor gekozen omdat daar studenten zijn die de HBO opleiding volgen, maar ook studenten die de universitaire opleiding volgen². Daarbij biedt Windesheim Zwolle de minor Cultuureducatie aan. Hierdoor is het aannemelijk dat er docenten en studenten zijn die ervaring hebben met het geven van lessen in cultuureducatie, en dus een bepaalde manier van handelen hebben ontwikkeld om dit te doen. Deze ervaringen kunnen een rijke bron aan informatie vormen voor dit onderzoek, zoals in het volgende deel wordt besproken.

2) Stem, cultuur en kennis:

Om onderzoek te kunnen doen naar cultuureducatie en 21^e eeuwse vaardigheden op de pabo, leek het voor de hand liggend om in gesprek te gaan met de studenten en docenten van de lerarenopleiding. Dit zijn tenslotte de mensen die zich hiermee bezig houden tijdens hun studie, werk en soms onderzoeken. Dit idee, om de verhalen van docenten te onderzoeken om meer te weten te komen over de onderwijspraktijk, wordt ook toegelicht in de theorie van Martin Cortazzi. In zijn onderzoek *Narrative Analysis* (1993) beargumenteert hij dat er te weinig geluisterd wordt naar wat 'teachers' (docenten en leerkrachten in het algemeen) te vertellen hebben over hun dagelijkse werkomgeving. Volgens hem zou er meer onderzoek gedaan moeten worden naar de narratieven van leerkrachten en docenten, omdat het hierdoor mogelijk wordt om inzicht te krijgen in hun stem, kennis en cultuur.

Cortazzi heeft het over leerkrachten in het algemeen. Hierdoor kan zijn theorie worden toegepast op zowel docenten van de pabo als studenten, aangezien zij vanaf hun eerste jaar ook al stage moeten lopen, en dus al ervaring hebben met deze rol in de onderwijspraktijk. Deze situaties uit de praktijk worden vaak overgebracht in de vorm van een verhaal, aldus Cortazzi. Het bestuderen van deze verhalen is een manier om te achterhalen wat leerkrachten weten, en

---

² Dit komt omdat de Universitaire Pabo een samenwerkingsverband is tussen de Vrije Universiteit (VU) in Amsterdam en Windesheim in Zwolle. De studenten volgen de studie Pedagogische wetenschappen bij de VU en de Lerarenopleiding Basisonderwijs bij Windesheim. Er kunnen zodoende zowel HBO- als universiteitstudenten onderzocht worden, wat zorgt voor een bredere doelgroep.

dus hoe ze theoretische- en praktijkkennis vergaren (Cortazzi-9). Er wordt in dit onderzoek stilgestaan bij de stem, de cultuur en de kennis van de leerkracht zoals dit wordt omschreven in de theorie van Cortazzi. Deze worden hieronder kort omschreven:

Stem: Cortazzi beargumenteert dat er juist in tijden van verandering aandacht geschonken moet worden aan wat deze experts te vertellen hebben: er moet geluisterd worden naar hun 'stem'. Hun meningen kunnen leiden naar informatie die het mogelijk maakt een beter inzicht te krijgen in het onderwijs. (Cortazzi – 10)

Cultuur: Cortazzi stelt dat wanneer er veranderingen worden doorgevoerd in het onderwijs er geluisterd moet worden naar leraren. Er moet meer bekend worden over hoe zij situaties in het onderwijs ervaren, wat hun overtuigingen zijn, en hoe zij denken. Er moet dus meer informatie worden verzameld over de 'cultuur' van de leerkracht, en dit moet vanuit deze cultuur zelf worden onderzocht (Cortazzi- 5). Een beter begrip van deze cultuur kan leiden tot een beter begrip van het *waarom* docenten of leerkrachten kiezen voor een bepaalde manier van lesgeven.

Kennis: Een ander onderdeel van Cortazzi's theorie is de 'kennis' van de leraar. Dit is een cruciaal onderdeel, aangezien deze kennis wordt overgedragen aan studenten (en/of leerlingen). Er moet inzicht komen in wat docenten en leerkrachten weten, en hoe zij tot deze kennis komen. Volgens Cortazzi wordt een deel van de kennis opgedaan tijdens de lerarenopleiding, en een ander deel door middel van specifieke situaties in de praktijk (Cortazzi-9)

Volgens deze theorie kan er dus gesteld worden dat het mogelijk is om informatie te vergaren over 21^e eeuwse vaardigheden binnen cultuureducatie, door middel van het analyseren van verhalen. Door de stem, cultuur en kennis van de pabodocenten en –studenten te onderzoeken wordt er duidelijk gemaakt wat er al gedaan wordt aan 21^e eeuwse vaardigheden binnen cultuureducatie. Deze informatie is vervolgens ingezet om een advies uit te brengen over 21^e eeuwse cultuureducatie op de pabo (dit wordt verder besproken in de methodologie). Hieronder wordt toegelicht wat er wordt verstaan onder deze term.

3) Cultuureducatie op de pabo:

In het Nederlandse primair onderwijs wordt het merendeel van de lessen verzorgd door een groepsleerkracht. Tijdens de opleiding maken de studenten onder andere kennis met het leergebied 'kunstzinnige oriëntatie'. Hieronder vallen vier kunstzinnige vakdisciplines, namelijk muziek, beeldende vorming, dans en drama. Wat toekomstige leerkrachten moeten weten over deze vakdisciplines, en hoe ze deze in de toekomst kunnen onderwijzen, wordt omschreven in de HBO-kennisbasis. Dit zorgt ervoor dat de leerdoelen voor kunstzinnige oriëntatie, maar ook andere leergebieden, hetzelfde zijn voor alle lerarenopleidingen in Nederland (HBO-raad vereniging van hogescholen: 2011).

In dit onderzoek valt kunstzinnige oriëntatie onder de bredere noemer 'cultuureducatie'. Wat er wordt verstaan onder cultuureducatie varieert namelijk per situatie. Er is in dit onderzoek voor gekozen om de definitie van Barend van Heusden over te nemen, zoals deze wordt gegeven in *Wat leren we van cultuuronderwijs?* (2011). In dit opzicht omvat cultuureducatie al het menselijk denken en handelen dat uitgedrukt kan worden in een kunstzinnige vorm. Hierbij gaat het niet alleen om de traditionele uitingsvorm zoals dans, muziek, beeldende kunst, maar ook om film,

games, inrichting van de openbare ruimte, kleding, ceremonies en verhalen (Van Heusden: 2011 – p8). Het doel van cultuureducatie is het ontwikkelen van het cultureel (zelf-) bewustzijn van leerlingen. Door studenten in aanraking te laten komen met de dragers van cultuur (de uitingsvormen die hierboven zijn omschreven, ook wel media genoemd), wordt hun cultureel (zelf-) bewustzijn gestimuleerd, en maakt het ze bewust van hun eigen cultuur en die van anderen (Van Heusden: 2011 – p6). Zodoende worden studenten zich beter bewust van hun omgeving, en zijn ze beter voorbereid op het functioneren binnen een samenleving. Cultuuronderwijs legt daarmee de basis voor een zelfstandig, creatief, kritisch en genuanceerd burgerschap (Fernandez-Cao et al. 2010). ‘Burgerschap’ houdt in dat men betrokken is bij, en zich verantwoordelijk voelt voor het publieke domein – en dat men bereid is deel te nemen en bij te dragen aan de ontwikkeling van het culturele (zelf-) bewustzijn (Van Heusden: 2011 – p13).

Hoewel deze definitie betrekking heeft op cultuuronderwijs (de noemer die Van Heusden gebruikt voor cultuureducatie) op school, is deze ook toepasselijk binnen de lerarenopleiding. Dit komt doordat het een ruime definitie is die niet gebonden is aan leeftijd of opleidingsniveau. De definitie is ook gekozen omdat deze wordt gebruikt binnen het literatuuronderzoek van het D21 onderzoeksproject. Door dezelfde definitie te hanteren wordt ervoor gezorgd dat er geen misverstanden ontstaan in termen. Zodoende sluit dit onderzoek nauw aan bij het overkoepelende onderzoek.

Zoals gezegd varieert de definitie van cultuureducatie, afhankelijk van de situatie waarin het wordt besproken. Wat ook onderhevig is aan verandering, is de inhoud ervan. Hoewel er in de HBO-kennisbasis wel wordt omschreven welke vaardigheden een student moet bezitten in dit vakgebied, is er geen duidelijkheid over de inhoud van de lessen. Wat er geleerd moet worden is vastgesteld, maar hoe dit moet gebeuren wordt overgelaten aan de docent. Er is dus geen vast curriculum zoals bij andere lessen. Dit is eveneens het geval in het primair onderwijs. Dit maakt het voor onderzoekers lastig om te achterhalen wat er in de praktijk wordt gedaan tijdens cultuureducatie, zowel in het primair onderwijs als op de pabo.

In het empirische gedeelte van dit onderzoek wordt er gekeken naar cultuureducatie op de pabo van Windesheim. Hier wordt onderzocht hoe de huidige cultuureducatie in de praktijk wordt gegeven, waardoor er inzicht verkregen kan worden in het proces in plaats van alleen de uitkomsten. Hierdoor kan er nauwkeuriger gekeken worden naar hoe de 21^e eeuwse vaardigheden hierbinnen een plek hebben, of kunnen krijgen. Wat er precies wordt verstaan onder deze vaardigheden en waarom ze een plek zouden moeten krijgen binnen de lerarenopleiding, wordt in het volgende deel duidelijk gemaakt.

4) 21^e eeuwse vaardigheden:

Sinds het begin van de jaren ‘90 van de vorige eeuw is er een toenemende belangstelling voor de maatschappelijke effecten van kunst en, in het verlengde daarvan, van het onderwijs in kunst en cultuur. Recentelijk is er in Nederland meer aandacht voor de effecten van cultuuronderwijs

voor de leerprestaties (Van Heusden: 2011). Dit komt door de toenemende behoefte van de overheid om het beleid hiervoor te rechtvaardigen.

Er worden in het binnen- en buitenland onderzoeken uitgevoerd om cultuureducatie te legitimeren. Er wordt met andere woorden onderzocht waarom cultuureducatie een plek heeft binnen het onderwijs. Een omvangrijk internationaal onderzoek hierover is *Art for Art's sake?* (2013). Hierin worden verschillende onderzoeken over de effecten van kunst- en cultuureducatie op andere academische vaardigheden naast elkaar gelegd. Er wordt onderzocht of er sprake is van transfer. Dit houdt in dat de vaardigheden die aangeleerd worden tijdens lessen in de kunstvakken ook ingezet worden in andere vakken. Zodoende zou cultuureducatie gelegitimeerd kunnen worden. Uit het onderzoek blijkt dat dit soms het geval is, maar dat hier meer onderzoek naar moet komen. Wel wordt de noodzaak van het ontwikkelen van vaardigheden benadrukt. Er wordt beargumenteerd dat wij momenteel in een kennismaatschappij leven, en om hier aan bij te kunnen dragen is de ontwikkeling van vaardigheden essentieel. Er wordt ook in Nederland steeds vaker de roep gehoord om jongeren toe te rusten met zogenoemde 21^e eeuwse vaardigheden (D21, *literatuurstudie* :2015 – p8). Deze vaardigheden worden beschouwd als de basis waarmee kinderen in de toekomst uitgerust moeten worden om zodoende optimaal te kunnen functioneren in de maatschappij. Het is voor de hand liggend om deze vaardigheden in het onderwijs aan te leren, aangezien dit vaak als sleutel gezien wordt om goed voorbereid de toekomst in te gaan (D21: *literatuurstudie* 2015 – p7). Ook in *Art for Art's sake?* wordt er gesteld dat het onderwijs leerlingen uit zou moeten rusten met de vaardigheden die worden vereist door de huidige geglobaliseerde kenniseconomieën (Winner, Goldstein, Vincent- Lancrin: 2013 – p3).

Zoals gezegd is er een dringende vraag naar het ontwikkelen van vaardigheden in het onderwijs dat kinderen in staat stelt om te kunnen functioneren in de samenleving van morgen. Dit is een zeer actueel onderwerp, zo blijkt ook uit de landelijke brainstorm met de titel #onderwijs2032. Staatssecretaris Sander Dekker van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap roept hiermee iedereen op om zijn of haar ideeën te delen over wat een kind moet leren om in 2032 goed voorbereid de arbeidsmarkt op te kunnen (website onsonderwijs2032.nl). Dat er door middel van onderwijs vaardigheden ontwikkeld moeten worden is dus duidelijk. Over welke vaardigheden dit zijn, en de manier waarop ze ontwikkeld zouden kunnen worden is nog enige discussie, en dit hangt dan ook af van welke theorie er wordt aangehouden.

In dit onderzoek wordt er gebruik gemaakt van de definities zoals omschreven in *Digitale geletterdheid en 21^e eeuwse vaardigheden in het funderend onderwijs: een conceptueel kader* (Thijs, Fisser, Van der Hoeven: 2014), en van *21^e eeuwse vaardigheden* (Voogt, Roblin: 2010). Aangezien deze definities ook in het D21 onderzoeksproject worden gebruikt worden deze hier overgenomen. In dit onderzoek wordt er een korte variant van de definities gegeven³.

Er worden hier zeven vaardigheden onderscheiden. Er moet benadrukt worden dat de definities van de 21^e eeuwse vaardigheden niet vast liggen, en dus kunnen variëren van definities in andere onderzoeken. Hier volgt een lijst van deze vaardigheden met een korte omschrijving zoals gegeven door Annette Thijs, Petra Fisser en Monique van der Hoeven:

---

³ Voor de volledige omschrijving zie *Literatuurstudie naar 21^e eeuwse vaardigheden, cultuureducatie en schooltypering* (2015).

- Creativiteit: Dit wordt hier verstaan als het bedenken van nieuwe ideeën en deze kunnen uitwerken en analyseren. Het gaat specifiek om:
  - Het aannemen van een onderzoekende en ondernemende houding
  - Kunnen denken buiten de gebaande paden en nieuwe samenhangen kunnen zien
  - Het kennen van creatieve technieken (brainstormen en dergelijke)
  - Risico's durven nemen en fouten kunnen zien als leermogelijkheden.

- Kritisch denken: Het kunnen formuleren van een eigen, onderbouwde visie of mening, Hierbij gaat het dan om:
  - Effectief kunnen redeneren en formuleren
  - Het kunnen interpreteren, analyseren en synthetiseren van informatie
  - Hiaten in kennis kunnen signaleren
  - Het kunnen tellen van betekenisvolle vragen
  - Kritisch reflecteren op het eigen leerproces
  - Open staan voor alternatieve standpunten.

- Probleemoplosvaardigheden: Dit is het herkennen van een probleem en tot een plan kunnen komen op het probleem op te lossen. Het gaat hierbij om:
  - Problemen kunnen signaleren, analyseren en definiëren
  - Kennis van strategieën om met onbekende problemen om te gaan
  - Oplossingsstrategieën kunnen genereren, analyseren en selecteren
  - Het creëren van patronen en modellen
  - Kunnen nemen van beargumenteerde beslissingen.

- Communiceren: Het effectief en efficiënt overbrengen en ontvangen van een boodschap. Het gaat hier specifiek om:
  - Doelgericht informatie met anderen kunnen uitwisselen (spreken, luisteren, de kern van een boodschap herkennen, effectief verwoorden, duidelijk zijn, ruis voorkomen)
  - Kunnen omgaan met verschillende communicatieve situaties (gesprekken, presentaties, debatten, et cetera) en het kennen van de gesprekstechnieken, regels en sociale conventies bij elke situatie
  - Kunnen omgaan met verschillende communicatiemiddelen (teksten, films) en het hanteren van verschillende strategieën daarbij
  - Inzicht hebben in de mogelijkheden die ICT biedt om effectief te communiceren.

- Samenwerken: Het gezamenlijk realiseren van een doel en anderen daarbij kunnen aanvullen en ondersteunen. Meer specifiek gaat het om:
  - Verschillende rollen bij jezelf en anderen (h)erkennen
  - Hulp kunnen vragen, geven en ontvangen
  - Een positieve en open houding ten aanden van andere ideeën
  - Respect voor culturele verschillen
  - Kunnen onderhandelen en afspraken kunnen maken met anderen in een team
  - Kunnen functioneren in heterogene groepen
  - Effectief kunnen communiceren.

- Digitale geletterdheid: het effectief en efficiënt en verantwoord gebruiken van informatie- en communicatietechnologie (ICT). Het gaat hier om:

- Basiskennis ICT
  - Computational thinking
  - Mediawijsheid
  - Informatievaardigheden.
- Sociale vaardigheden: Het effectief kunnen leren, werken en leven met mensen met verschillende etnische culturele en sociale achtergronden. Het gaat hierbij om:
    - Constructief kunnen communiceren in verschillende sociale situatie met respect voor andere visies, uitingen en gedragingen
    - Het (her-) kennen van gedragscodes in verschillende sociale situaties
    - Eigen gevoelens kunnen herkennen en gekanaliseerd en constructief kunnen uiten
    - Het tonen van inlevingsvermogen en belangstelling voor anderen
    - Bewustzijn van de eigen individuele en collectieve verantwoordelijkheid als burger in de samenleving.

De hierboven omschreven vaardigheden worden samen de 21^e eeuwse vaardigheden genoemd. Dit zijn generieke vaardigheden waaraan kennis, inzicht en houding gekoppeld kunnen worden die nodig zijn om te kunnen functioneren in en bij te dragen aan de kennissamenleving.

Hoewel deze vaardigheden over het gehele curriculum van het basisonderwijs ontwikkeld kunnen worden, wordt er in verschillende onderzoeken beargumenteerd dat dit juist ook binnen cultuureducatie kan (D21: 2015, Van de Kamp:2012, Winner, Goldstien, Vincent-Lancrin: 2013- p22). Volgens deze onderzoeken is cultuureducatie, naast dat het uit zichzelf al waardevol is, ook waardevol voor de ontwikkeling van andere academische vaardigheden. Het problematische is alleen dat deze onderzoeken zeer recent zijn en er dus nog geen duidelijke aanpak is voor het ontwikkelen van 21^e eeuwse vaardigheden door middel van cultuureducatie. Om dit te kunnen bewerkstelligen zijn er leraren nodig die hiervoor zijn opgeleid. Hoewel de ontwikkeling van theorieën over 21^e eeuwse vaardigheden is vrij recent is, wordt er al wel aandacht aan besteed, ook op de pabo. Het heeft echter nog geen vaste plek binnen het curriculum. Hoe hier verandering in kan komen wordt verder onderzocht in het empirische gedeelte van dit onderzoek.

Conclusie theoretisch kader:

Op de pabo worden studenten opgeleid om leerkracht te worden. Tijdens hun studie vergaren ze theoretische kennis, en doen ze praktische kennis op tijdens de vele stages. De lerarenopleiders spelen hierbij een belangrijke rol. Ze zijn verantwoordelijk voor de begeleiding van studenten, voor het curriculum, en doen vaak zelf ook nog onderzoek.

Er worden de afgelopen jaren veel onderzoeken uitgevoerd naar cultuureducatie. Naast de intrinsieke waarde worden er ook extrinsieke waarden aan verbonden. Cultuureducatie kan namelijk bijdragen aan het ontwikkelen van 21^e eeuwse vaardigheden⁴. Deze vaardigheden zijn

---

⁴ Zie ook *D21: Kwantitatief Onderzoek - naar 21^e eeuwse vaardigheden, cultuureducatie en schooltypen in het Nederlandse basisonderwijs*

generieke vaardigheden waaraan kennis, inzicht en houding gekoppeld kunnen worden. Ze zijn nodig in de huidige maar (waarschijnlijk) ook toekomstige kennissamenleving.

Om leerlingen uit te kunnen rusten met 21^e eeuwse vaardigheden, door middel van cultuureducatie, moeten er leerkrachten komen die hier theorie- en praktijkkennis over hebben. Door in gesprek te gaan met de huidige docenten en studenten van de pabo kan er gekeken worden naar hun visie op 21^e eeuwse vaardigheden binnen cultuureducatie. Hun verhalen kunnen namelijk leiden tot een beter begrip van de situatie op de pabo. Op deze manier kan er een advies worden uitgebracht over de invulling van het curriculum voor cultuureducatie, zodat de 21^e eeuwse vaardigheden hier ook in worden opgenomen.

III- Methode en methodologie

In het voorgaande gedeelte wordt omschreven waarom ervoor is gekozen om naar docenten en studenten van de lerarenopleiding basisonderwijs te luisteren. In dit gedeelte wordt beargumenteerd op welke wijze dit het beste kan worden aangepakt.

1) Narratieve analyse

In *Narrative Analysis* pleit Cortazzi voor een narratief onderzoek naar de verhalen van de leerkracht. Om dit te verdedigen maakt hij gebruik van het werk van Freema Elbaz (1983). Hierin worden zes redenen omschreven waarom het analyseren van verhalen een geschikte manier is om de stemmen van de leerkrachten te laten horen:

- 1) *Story relies on tacit knowledge to be understood*
- 2) *It takes place in a meaningful context*
- 3) *It calls on storytelling traditions which give a structure through expression*
- 4) *It often involves a moral lesson to be learned*
- 5) *It can voice criticism in socially accepted ways*
- 6) *It reflects the inseparability of thought and action in storytelling performance* (Cortazzi-11)

Het gebruiken van verhalen wordt hierdoor gerechtvaardigd volgens Cortazzi. Dit zijn echter maar een paar eigenschappen van een verhaal. Om tot een beter begrip te komen van wat een verhaal inhoudt moet er worden gekeken naar wat een narratief is, en wat narratief onderzoek inhoudt.

Een narratief wordt in dit onderzoek opgevat als een gesproken, geschreven of gefilmd verslag van gebeurtenissen. Het wordt gebruikt om persoonlijke ervaringen of de ervaringen van anderen over te dragen. Het is een basale en universele manier van verbale communicatie. (Smith:2000). Het onderzoeken hiervan wordt narratief onderzoek genoemd. Volgens Kathleen Wells is narratief onderzoek doen een multidisciplinaire bezigheid die in verschillende onderzoeksgebieden toegepast kan worden. Narratieve analyse maakt het mogelijk om verhalen te analyseren zonder dat de context of de eigenheid van het verhaal verloren gaat. Verhalen, of narratieven, worden hier al als primaire databron beschouwd en het onderzoekt de inhoud, de structuur en de context ervan (Wells: 2011). Om een betrouwbare analyse te kunnen uitvoeren is het noodzakelijk om de taal waarin wordt gesproken te coderen. De meest eenvoudige manier om dit te doen is om al het verzamelde materiaal in dezelfde taal te zetten: het schrift. Door dit te doen kan er een codering worden ontwikkeld die ervoor zorgt dat er een selectie komt in de data, waardoor alleen de bruikbare gedeeltes overblijven.

In het empirische gedeelte van dit onderzoek zal er gebruik worden gemaakt narratieve analyse om de verhalen van toekomstige leerkrachten en lerarenopleiders te onderzoeken. In het volgende deel wordt er uitgelegd hoe dit in zijn werk is gegaan.

2) Interviews, observaties en inductieve analyse

Uit het literatuuronderzoek blijkt dat de verhalen van pabo-docenten en studenten, met betrekking tot cultuureducatie, relevante informatie kunnen bevatten voor dit onderzoek. Door met hen in gesprek te gaan wordt het mogelijk om inzicht te krijgen in hoe er wordt gewerkt aan 21^e eeuwse vaardigheden binnen cultuureducatie. Om te kunnen achterhalen is ervoor gekozen interviews af te nemen. Er wordt gebruik gemaakt van de methode zoals omschreven in het *Basisboek Interviewen* (2012), door Ben Baarda. Hiervoor is gekozen omdat het een duidelijke handleiding biedt voor het voorbereiden van interviews. Daarnaast is het een vrij recente publicatie, wat ervoor zorgt dat de interviews worden gehouden volgens een hedendaagse onderzoeksmethode.

Volgens Baarda wordt er tijdens een interview gezocht naar het antwoord op een centrale interviewvraag (Baarda: 2012- p 14). In dit geval wordt er onderzocht wat er wordt gedaan aan 21^e eeuwse vaardigheden binnen cultuureducatie op de pabo. Om dit te achterhalen wordt er gebruik gemaakt van halfgestructureerde expertinterviews. Dit houdt in dat de groep respondenten goed geïnformeerd is, en dat de deelnemers deskundig zijn op het onderzoeksgebied. De docenten en studenten van de lerarenopleiding zijn in dit geval de experts op het gebied van 21^e eeuwse vaardigheden binnen cultuureducatie binnen de lerarenopleiding. Dit omdat zij hier in de praktijk dagelijks mee in aanraking komen, bewust of onbewust.

De onderwerpen die aan bod komen staan vast bij een halfgestructureerd interview, maar de volgorde waarop ze worden besproken niet. Bij ieder nieuw onderwerp, of topic, wordt er een beginvraag gesteld. Deze staan vast op een checklist met onderwerpen, ook wel topiclist genoemd. Dit biedt de interviewer de mogelijkheid om te controleren of alle onderwerpen aan bod zijn gekomen, en om eventueel nog terug te komen op bepaalde aspecten van het interview. Tijdens het halfgestructureerde interview wordt er gebruik gemaakt van open vragen, waardoor de respondent niet enkel ja of nee kan antwoorden (Baarda:2012, p19). Dit is noodzakelijk, gezien het verkennende aspect van dit onderzoek. Op deze manier kunnen respondenten uitgebreid vertellen over hun ervaringen en is het mogelijk om bepaalde onderwerpen aan bod te laten komen die niet ingepland zijn. Desalniettemin is het van belang om zoveel mogelijk relevante onderwerpen wel in te plannen, waardoor de kans groter is om bruikbare data over te houden.

Aan de hand van de methode van Baarda is er een interviewschema opgesteld. Dit maakt het voor de onderzoeker duidelijk wat er gevraagd moet worden en welke onderwerpen van belang zijn voor het achterhalen van de centrale interviewvraag (Baarda:2012- p 33). Het schema bestaat uit een introductie, een beginvraag, een topiclist, en een afsluiting⁵.

Wanneer alle interviews zijn afgenomen, wordt de inhoud geanalyseerd. Dit is de systematische verwerking van de gegevens tot resultaten en conclusies om de vraagstelling te beantwoorden, en dus een cruciale stap in het onderzoek (Boeije: 2009 -p 268). Er wordt gebruik gemaakt van de inductieve analysemethode zoals omschreven door Harm 't Hart, Hennie Boeije, Joop Hox in *Onderzoeksmethoden* (2009). Deze methode biedt een heldere uitleg om tot een analyse te komen, en is redelijk recent. Bij deze methode worden de verzamelde teksten uitgetypt. In dit geval gaat het om de getranscribeerde kwalitatieve interviews en de veldnotities van de observaties. In de analyse van deze gegevens moet er ruimte zijn om de in woorden uitgedrukte

⁵ Voor het interviewschema zie Bijlage 1

betekenis en interpretaties van de onderzochten te behouden. De gegevens zijn het startpunt, en de onderzoeker gaat hierin op zoek naar de relevante thema's of categorieën. Alleen de bruikbare data wordt bewaard. Het proces waarin de gegevens onderverdeeld worden in categorieën, met een of meer trefwoorden, is het coderen (Boeije: 2009, p 268). De thema's voor de codering hangen in dit onderzoek deels samen met de topiclist voor de interviews en observaties.⁶

3) Interviews en observaties in de praktijk

In totaal zijn er negen interviews gebruikt voor dit onderzoek, waaronder vier met studenten van de lerarenopleiding, en vijf met docenten van dezelfde opleiding. De studenten zijn gekozen omdat zij tijdens hun studie hebben getoond affiniteit te hebben met de 21^e eeuwse vaardigheden en/of cultuureducatie (in de vorm van gekozen minors of uitgevoerde onderzoeken). De docenten zijn gekozen omdat zij verantwoordelijk zijn voor de kunstzinnige oriëntatievakken, en hun interesse in onderwijsvernieuwing en 21^e eeuwse vaardigheden. De interviews zijn allemaal afgenomen in een besloten ruimte op Windesheim Zwolle om onderbrekingen te voorkomen. De respondenten zijn door de onderzoeker benaderd via e-mail, en de rest van de correspondentie heeft op dezelfde manier plaatsgevonden. Er is rekening gehouden met de beschikbaarheid van de respondenten, en er is in overleg een geschikt moment uitgekozen. De interviews zijn binnen een tijdsbestek van zeven weken afgenomen, en hebben een gemiddelde duur van dertig minuten.

Verder hebben er vier observatiemomenten plaatsgevonden. Door de beperkte beschikbaarheid is het maar bij twee van de vijf docenten mogelijk geweest om te observeren tijdens een les. Uit de interviews bleek dat er echter ook een pilot genaamd Deep Learning gaande was, waarbij studenten en docenten aan de hand van de 21^e eeuwse vaardigheden vorm hebben gegeven aan de laatste periode in het tweede jaar van de pabo. Er is geobserveerd tijdens een bijeenkomst van deze pilot, en ook tijdens de eindpresentatie van de deelnemers. Hoewel deze pilot niet alleen gericht was op cultuureducatie, is het toch relevant omdat alle vakken op eigen wijze vormgegeven mochten worden. Zo ook de vakken voor kunstzinnige oriëntatie. Daarbij is cultuureducatie een vakoverstijgend begrip dat niet beperkt is tot de kunstvakken, maar ook plaats kan vinden tijdens andere lessen. Daar naast is er voor gekozen om deze pilot in het onderzoek op te nemen omdat deze tijdens de interviews veelvuldig werd genoemd.

In het komende deel worden de uitkomsten van de analyses van de interviews en observaties gepresenteerd. Er wordt omschreven wat de algemene tendens is en welke variaties er zijn binnen de aangegeven categorieën. De beschrijving wordt ondersteund door citaten uit de interviews. De namen van de respondenten zijn hierbij aangepast in verband met vertrouwelijkheid.

---

⁶ Voor het coderingsschema zie Bijlage 2

IV- Resultaten empirisch onderzoek

Zoals eerder al werd gesteld is het doel van dit onderzoek het uitbrengen van een advies, over hoe de lerarenopleiding cultuureducatie kan vormgeven, zodat 21^e eeuwse vaardigheden hier en plek in kunnen krijgen. Tijdens de analyse van de interviews is er daarom vanzelfsprekend gelet op wat de respondenten te vertellen hadden over cultuureducatie en 21^e eeuwse vaardigheden. Daarnaast zijn andere onderwerpen, zoals het beoordelen van 21^e eeuwse vaardigheden, digitale geletterdheid en verschillende pilots, ook opgenomen in de analyse. Dit is gedaan omdat deze onderwerpen naar voren zijn gekomen in verschillende interviews.

Uit de interviews blijkt dat studenten en docenten ongeveer dezelfde visie hebben wanneer het gaat om cultuureducatie en/of 21^e eeuwse vaardigheden. Om deze reden is er, in de meeste gevallen, voor gekozen om de citaten van beide groepen samen te vatten in een tabel. Er zijn echter uitzonderingen. Voor de duidelijkheid wordt er naast de fictieve namen steeds vermeld of de uitspraak van een student of een docent is.

1) Cultuureducatie

Zoals blijkt uit het eerste citaat van Tabel 1 wordt cultuureducatie beschouwd als een leerproces dat studenten, of leerlingen, kan voorbereiden op *'alle vormen van cultuur die er zijn'*.

Cultuureducatie *'kan over alles gaan'* (Tabel 1, Isabel (docent)). Dit houdt in dat cultuureducatie dus niet alleen hoeft te gaan over kunst, of beter bekende culturen, maar dat het ook over subculturen kan gaan, of over andere culturele uitingen dan kunst. Hoewel de onderwerpen van cultuureducatie dus uit een lopen is wel een *'bepaalde basis'* nodig voor cultuureducatie (Tabel 1, Eva (student)). Hierbij hoort onderwijs in technieken, maar ook het vergaren van kennis.

Cultuureducatie komt op de lerarenopleiding binnen lessen in beeldende vorming aan bod, maar ook tijdens de vakken geschiedenis, taal en levensbeschouwing, aldus de respondenten. Hoewel er in de eerste jaren voor een klein gedeelte ook aandacht aan cultuureducatie wordt besteed tijdens muziek en dans en drama, gebeurt dit voornamelijk tijdens 'Cultuur beleven' in het derde jaar, en bij het 'Meesterstuk' in het vierde jaar (zie Tabel 2). Uit de interviews blijkt dat cultuureducatie wel terug te vinden is in veel vakken op de pabo, maar dat het geen vaste plek heeft in het curriculum. Cultuureducatie is een overkoepelend begrip (Tabel 1, Isabel (docent)).

Uit Tabel 3 blijkt dat er geen eenduidige visie is geformuleerd op cultuureducatie, maar dat docenten wel bekend zijn met de theorie van Van Heusden over cultuuronderwijs. Drie van de vijf geïnterviewde docenten gaf aan bekend te zijn met de theorie zoals naar voren komt in Cultuur in de spiegel, en sluit zich hier (gedeeltelijk) bij aan (zie Tabel 3). Tijdens de interviews is er niet specifiek gevraagd naar deze theorie maar brachten de respondenten dit zelf aan bod. Hoewel er dus geen expliciet geformuleerde overkoepelende visie is, lijkt er wel overeenstemming te zijn tussen de docenten wat er onder cultuureducatie wordt verstaan.

Tabel 1: Citaten over wat er wordt verstaan onder de term 'cultuureducatie'Feline (docent):

Feline: [...] Wat ik versta onder cultuureducatie, is euhm... de voorbereiding van studenten, leerlingen, nou ja misschien gewoon mensen, op alle vormen van cultuur die er zijn. Sowieso verschillende culturen. Tussen mensen. Maar ook in de , hoe zeg ik dat, in de letterlijke zijn, gebouwen, kunst, geloven, en de historie van culturen en kunst, musea...

Eva (student):

Eva: nou ja, dat je kinderen leert om zelf creatief bezig te zijn, en niet van we maken een bloem en we maken hem allemaal dezelfde kleur. Dus ze moeten zelf eerst ook het proces in gaan van , wat is een bloem, en hoe ziet die er dan uit, en dat je dan samen maar ook individueel er een eigen idee er over vormt. Dus beeldcultuur is heel belangrijk dat je dat ook in de klas brengt. [...] En ik denk ook dat het is dat je kinderen helpt om bepaalde technieken te leren, denk ik. Hoe plak je, of hoe klei je, en dat is er ook een onderdeel van. En ook denk ik bepaalde aspecten van cultuur. Bepaalde dingen die je moet weten misschien. Maar dat is dan ook weer de vraag van moet je alles weten... of kan je zelf ook dingen opzoeken. Maar ik denk wel dat er een bepaalde basis voor nodig is. Er moet een bepaalde basis zijn van wat je moet weten over de cultuur van Nederland, en andere landen, en hoe dat dan komt.

Isabel (docent):

Onderzoeker: en wat versta je dan onder cultuureducatie? Wat is jouw visie?

Isabel: ik vind cultuureducatie alles. [...] Dus ik vind het zelf heel breed. Van foto, tot filmpje, tot reclame, tot kleding, tot literatuur, dus jeugdboeken, dus alles er op en er aan. Kijk en wat we hier natuurlijk hebben, is dat voor op de pabo we hebben gezegd kijk je moet wel vaardigheden beheersen in drie soorten. Je heb musische vaardigheden, je hebt dansante vaardigheden en je hebt beleende vaardigheden. En is eigenlijk wel gescheiden.

Tabel 2: Citaten over de plek van cultuureducatie in het curriculum van de lerarenopleiding Anna (docent) :

Onderzoeker: En zou je mij heel breed kunnen vertellen wat jij verstaat onder cultuureducatie? Welke plek heeft dat bij de pabo, in jouw opinie?

Anna: Nou, in mijn opinie zit dat bij de vakverdieping vooral, in het derde jaar.

Feline (docent)

Feline: Euh, het komt terug bij de vakken van X (docent beeldende vorming), dus in beeldend onderwijs, maar het komt ook terug bij de vakken geschiedenis, en bij pabo drie cultuur beleven, en het komt terug bij levensbeschouwing, waarbij ze ook excursies doen. En eens kijken... kijk, je ziet het ook weer terugkomen, uiteindelijk in het meesterstuk in pabo 4 , en dan zal daar alles bij elkaar moeten komen wat ze hebben geleerd. Dus ook een stukje cultuureducatie. En ook visievorming daarop.

Eva (student)

Onderzoeker: Oké. Duidelijk. En in welke vakken zou je dat dan terug kunnen zien? Ook op de pabo. Eva: Cultuureducatie? Nou, geschiedenis natuurlijk. En beeldend onderwijs dan, euh maar ook muziek, maar in heel veel vakken eigenlijk wel. Bijvoorbeeld ook als je met taal bezig bent, en je bent met begrijpend lezen bezig, dan komt het ook wel weer terug.

Gabrielle (student)

Onderzoeker: En dit onderzoek gaat dan over cultuureducatie, en nou ja, daar valt heel veel onder natuurlijk, maar zou je mij wat meer kunnen vertellen over cultuureducatie op de pabo. Hebben jullie het daar over gehad?

Gabrielle: ja bij X. en X (docenten beeldende vorming). Heel veel. Maar ook bijvoorbeeld bij Nederlands, daar moesten we dan bijvoorbeeld een boekenlijst, lezen.

Janneke (student)

Janneke [...] Maar het is niet zo dat het (cultuureducatie) als vak aangeboden wordt. Er wordt ook niet gezegd van dat is belangrijk of zo.

Onderzoeker: Het is meer een overkoepelend idee?

Janneke: Ja.

Tabel 3: Citaten over de theorie van Van Heusden en cultureel bewustzijn

Bart (docent):

Bart: [...] Maar ja, cultuur, je kunt nooit les geven in cultureel bewustzijn. Het gaat altijd ergens anders over. Cultureel bewustzijn is altijd met als transportmiddel literatuur of dans, of film of muziek of beeldend. Daar gaat het om. Het gaat om de inhoud. Je zegt niet van laten we nou maar eens even gaan waarnemen jongens. Want je moet iets waarnemen, het gaat altijd ergens anders over.

Isabel (docent)

Isabel: [...] En euh, ik zou willen, of het mooist vinden dat we met elkaar zouden kunnen zeggen, dat die overkoepelende visie het dichtst bij ,euh, Van Heusden komt. Dat je dan zegt, alles wat we doen dat leidt eigenlijk tot een groter cultureel bewustzijn.

Dominique (docent)

Onderzoeker: Nee maar meer, wat ik wou zeggen, is dat er wel theorieën zijn over cultuureducatie, maar ik vroeg me af wat jij verstaat onder cultuureducatie.

Dominique: Nou, dit (de minor cultuureducatie) vind ik wel cultuureducatie, en ik denk dat het op heel veel doelgroepen losgelaten kan worden, en verder, ik ken natuurlijk cultuur in de spiegel uit mijn hoofd. Nou dat is misschien een groot woord, maar ik ben er goed mee bekend.

2) 21^e eeuwse vaardigheden

Volgens de geïnterviewde lerarenopleiders zijn de 21^e eeuwse vaardigheden 'algemene' (Tabel 4- Bart) of 'bovenhangende' vaardigheden (Tabel 4- Feline). Het gaat er bij deze vaardigheden om dat ze worden ontwikkeld om in de toekomst te kunnen blijven functioneren op de arbeidsmarkt, en in de samenleving. Het gaat er bij de 21^e eeuwse vaardigheden meer om dat de vaardigheden worden ontwikkeld, en dat er minder nadruk komt te liggen op de inhoud van de lessen, aangezien deze onderhevig is aan verandering.

De geïnterviewde studenten hebben een soortgelijke visie op de 21^e eeuwse vaardigheden. Ze worden aangeleerd zodat kinderen zichzelf kunnen voorbereiden, en later om kunnen gaan met veranderingen. Dit kan echter niet behaald worden met het huidige onderwijs, aldus Hans (Tabel 5). Om dit te kunnen bewerkstelligen moeten kinderen meet zelf onderzoeken, en zelf laten kiezen wat ze nodig hebben om tot een bepaald doel te komen (Tabel 4- Janneke).

Tabel 4: Citaten betreffende 21^e eeuwse vaardigheden op de pabo volgens docenten Bart

Onderzoeker: Wat versta jij onder 21^e eeuwse vaardigheden?

Bart: Ja de eigen vaardigheden zijn algemene vaardigheden, die volgens de stukken nodig zijn, om over 20 jaar nog hetzelfde te kunnen. Dus creativiteit, samenwerken, je kent het wel.

Dominique

Dominique: Dus je kan luisteren, je kan zelf creëren, en het kan ook gekoppeld worden aan taaldoelen, en wereldoriënterende doelen, en daar kun je dan weer informatie over opzoeken, en in die zin wordt er binnen die vakprofilering door de studenten, appelleren we bij studenten aan hun 21st century skills, maar we laten ze ook aan de 21st century skills van de kinderen appelleren want we laten hen ook lessen ontwerpen, met allerlei ingrediënten in zitten, waaronder dat thematisch werken.

Feline

Feline: voor mij zijn dat vaardigheden die je nodig hebt om, even kijken hoor, het zijn vaardigheden die je nodig hebt in de toekomst als het ware, en die toekomst veranderd continu, dus we kunnen niet zeggen van over een paar jaar gebeurt er dit en dit en daar bereiden wij onze studenten op voor, maar we moeten ze juist zo voorbereiden dat ze met die veranderingen om kunnen gaan. Dat is mijn beeld erbij, en dat kan je doen door bijvoorbeeld kritisch te laten denken, door ze te laten samenwerken, door goed leren omgaan met alle informatie die er beschikbaar is. En euh, even denken, wat hebben we nog meer, nou ja goed er is natuurlijk ICT, creativiteit, probleemoplosvaardigheden, dus het zijn meer de bovenhangende vaardigheden die je studenten dan zou gaan aanleren in plaats van de inhoudelijke.

Tabel 5: Citaten betreffende 21^e eeuwse vaardigheden op de pabo volgend studenten Eva

Eva: ja. Ik denk dat het gewoon belangrijk is. En ook omdat het werk ook veranderd. Het is minder productiewerk, en ja. Ik denk gewoon dat er voor toekomstig werkveld dat het belangrijk is dat kinderen daar op voorbereid zijn, en dat dan ook kunnen. En ook al gewoon alleen als je dan met digitale geletterdheid kijkt, of gewoon op internet, daar heb je dan ook al kritisch denken bij nodig.

Hans

Hans: [...] Dus ik vind eigenlijk dat het onderwijs zoals het nu wordt vormgegeven vind ik een beetje achterhaald. En vooral natuurlijk omdat je niet weet van welke vaardigheden die kinderen zeg maar nodig hebben over een jaar of 30, en nu zijn we nog best wel bezig van volgens de boeken, dus ik denk zelf dat dat dus al veel beter moet kunnen.

Janneke

Onderzoeker: En zou je mij kunnen vertellen wat jij dan verstaat onder die 21^e eeuwse vaardigheden?

Janneke: Onder 21^e eeuwse vaardigheden, versta ik dat kinderen heel veel zelf hun lesstof gaan onderzoeken. Dus dat je het niet voorkauwt voor ze, maar dat je ze zelf bezig laat gaan en dat ze moeten bedenken waar ze zelf behoefte aan hebben, wat ze nodig hebben, om bijvoorbeeld opdrachten te kunnen maken. Dat je het zelf dan wel aanbiedt maar dat ze er zelf uit kunnen halen van dit en dit heb ik nodig.

Uit de interviews met de docenten blijkt wel dat er steeds meer aandacht is voor het ontwikkelen van 21^e eeuwse vaardigheden. De nadruk komt iets minder te liggen op de inhoud van de vakken. Op de lerarenopleiding wordt er momenteel al wel aandacht besteed aan de 21^e eeuwse vaardigheden, maar er worden nog geen *'praktische besluiten'* genomen (Tabel 6 – Bart). Aldus Isabel (Tabel 6) is er bij haar altijd al wel aandacht geweest voor het ontwikkelen van vaardigheden, maar is ze zichzelf er nu meer van bewust. Toch zegt ze wel dat haar studenten zelf hun vaardigheden nog niet voldoende hebben ontwikkeld op het moment dat ze klaar zijn met de opleiding. Hier zou verandering in kunnen komen door het nieuwe onderwijsconcept dat Windesheim heeft geformuleerd. Volgens Isabel gaan ze volgend jaar bewuster opleiden in 21^e eeuwse vaardigheden.

Volgens de studenten komen de 21^e eeuwse vaardigheden wel gedeeltelijk terug op de lerarenopleiding. Volgens Eva zijn *'ze er wel mee bezig'* (Tabel 7). Toch lijkt het er op dat een (groot) deel van de studenten op de lerarenopleiding niet bekend is met de 21^e eeuwse vaardigheden. Er worden geen specifieke colleges over gegeven, maar tijdens Beeldend Onderwijs wordt er wel naar gerefereerd. Hans stelt: *'[...] het [lijkt] me mooi als je hier dus al juist met die 21^e eeuwse vaardigheden al heel erg mee in aanraking komt, zodat je zelf dus ook een beetje gedwongen wordt om daar dus ook mee te werken'*. Het ziet er dus naar uit dat de studenten de vaardigheden wel gedeeltelijk terug zien komen tijdens sommige lessen, maar dat er niet standaard aandacht aan wordt besteed.

Tabel 6: Citaten van docenten betreffende 21^e eeuwse vaardigheden op de pabo

Bart (docent)

Bart: Dus we moeten weer terug naar de bildung eigenlijk. Zo zie ik dat een beetje.

Onderzoeker: En zie je dat hier ook?

Bart: Nog niet. Ja er is wel aandacht voor. B (de directeur) heeft er wel aandacht voor, en ik heb ook dat boekje van Nussbaum gekregen (Not for profit). Dus het is wel in the picture, en J (lector) is natuurlijk nou bezig, maar het is er nog niet helemaal. Er zijn nog geen praktische besluiten.

Dominique (docent)

Dominique: ja, en dan zijn er dan nog wel meer pareltjes, zoals het meesterstuk in het vierde jaar, maar dat ken je inmiddels al. Dus, er zijn wel vormen waarbij er geappelleerd wordt aan de 21^e eeuwse vaardigheden van studenten en dat komt steeds meer en meer en meer.

Dominique: Dus je kan luisteren, je kan zelf creëren, en het kan ook gekoppeld worden aan taaldoelen, en wereldoriënterende doelen, en daar kun je dan weer informatie over opzoeken, en in die zin wordt er binnen die vakprofilering door de studenten, appelleren we bij studenten aan hun 21st century skills, maar we laten ze ook aan de 21st century skills van de kinderen appelleren want we laten hen ook lessen ontwerpen, met allerlei ingrediënten in zitten, waaronder dat thematisch werken.

Isabel (docent)

Onderzoeker: en heb je het idee dat die 21^e eeuwse vaardigheden, omdat er nu aandacht voor is, dat het dan nu ook extra aandacht aan besteed, of is het iets wat je altijd al hebt gedaan.

Isabel: het is iets wat ik altijd al doe, of heb gedaan, maar ik denk dat ik er nu wel zelf bewuster van ben. En ook wat ik wel bewuster doe is dat wij wel hebben gezegd er moet ruimte komen om digitaal ook dingen te doen.

Onderzoeker: en heb jij het idee, dat jouw studenten, als ze hier dan klaar zijn, dat zij wel die 21^e eeuwse vaardigheden hebben ontwikkeld zodat ze het over kunnen brengen aan hun toekomstige leerlingen?

Isabel: Nee. Nu niet. Of nu nog niet moet ik eigenlijk zeggen. Want het wordt niet bewust... het komt aan bod... maar net zo goed als er op basisscholen dingen aan bod komen of onbewust gebeuren is dat bij ons denk ik ook nog wel zo. En ik denk dat er nu een soort kanteling, dat dit een soort kantelaar is, en dat heeft te maken met dat Windesheim een nieuw onderwijsconcept heeft geformuleerd. Dat wij natuurlijk allemaal de opdracht hebben om daar aan mee te werken, dat er veel meer in de media om te doen is, en wij hebben wel in die zin een voorloperfunctie. Dus dat betekent dat we of bewust, toch bewuster daar in gaan opleiden.

Tabel 7: Citaten van studenten betreffende 21^e eeuwse vaardigheden op de pabo

Eva (student)

Onderzoeker: en jij hebt dus een beeld bij wat de 21^e eeuwse vaardigheden zijn, en zie je dat dan ook terugkomen op Windesheim?

Eva: ja. Nou ja, ja. In een bepaald deel wel denk ik. Samenwerken, is er natuurlijk heel veel. dat is natuurlijk ook omdat het HBO is natuurlijk. En even denken hoor. Ik weet niet of het overal in terugkomt. Maar ze zijn er wel mee bezig.

Eva: [...] En ik had eigenlijk verwacht dat mensen er wel meer van wisten, zeker als je in het onderwijs werkt. Dat het wel wat meer bekend zou zijn. Ook wel bij meer studenten op de opleiding. Als ze dan vragen van waar doe jij je onderzoek over, en dan zeggen ze ook zo van.. euh... he? Het is gewoon nog niet zo heel bekend heb ik het idee.

Eva: En de vaardigheden dan ook allemaal bij elkaar pakken, en dus niet we gaan nu aan samenwerken weken, en niet specifiek over creativiteit

Hans (student)

Onderzoeker: En heb je daar dan verder nog lessen over gekregen op de pabo?

Hans: Nou we hebben er wel colleges over gehad, maar niet echt colleges die alleen maar echt gericht waren op die 21^e eeuwse vaardigheden. Maar gewoon bijvoorbeeld wel van thematisch werken. Maar vooral in beeldend onderwijs, heb ik er ook wel veel gesprekken met X en X over gehad.

Onderzoeker: En zou je dat dan ook zo op de pabo willen zien?

Hans: Nou ik denk dat het zelf, best wel mogelijk is en ook beter mogelijk zou moeten zijn dat je zelf keuzes gaat maken, bij wat je dus wil, en ik denk dus zeg maar vooral omdat je dat op de basisschool krijgt, lijkt het me mooi als je hier dus al juist met die 21^e eeuwse vaardigheden al heel erg mee in aanraking komt, zelf dus ook een beetje gedwongen wordt om daar dus ook mee te werken.

Hans: Ik denk dat het meer gewoon een houding moet gaan worden. Van groep een tot en met zeg maar waar je gaat studeren.

Janneke (student)

Onderzoeker: En heb je het idee dat deze vaardigheden ook al op de pabo aan bod komen?

Janneke: Nog niet heel veel maar zoals bij vakken zoals natuur en aardrijkskunde, heb ik wel het idee dat ze wel hun best ervoor doen om het zo aan ons over te brengen.

Onderzoeker: En die 21^e eeuwse vaardigheden, hoe zie jij dat op de pabo?

Janneke: Ik heb wel het idee dat ze proberen om op de pabo wel jou proberen toe te laten passen, dat je zelf op onderzoek uit moet. Het is niet altijd zo dat ze alles voor je voorkauwen. Maar ze laten je ook heel veel toch zelf wel doen.

Tijdens de interviews is er ook gevraagd hoe de 21^e eeuwse vaardigheden beoordeeld zouden kunnen worden volgens de respondenten. Hier is geen eenduidig antwoord op gekomen, met name omdat de respondenten hier zelf ook nog geen duidelijke visie op leken te hebben. Het beoordelen van vaardigheden lijkt *'te subjectief'* (Tabel 8- Anna), en *'echt lastig'* (Tabel 8- Eva). Hier zijn *'we nog zoekende'* in (Tabel 8-Janneke). Daar naast is het niet iets dat beoordeeld zou hoeven, of kan worden (Tabel 8-Hans). Volgens Janneke moet er eerst nog meer duidelijkheid komen over de vaardigheden voordat er bekeken kan worden hoe kinderen ze optimaal kunnen leren.

Daarnaast blijken de respondenten niet alleen maar voordelen te zien bij het ontwikkelen van deze vaardigheden, en de beoordeling er van. Zowel Dominique (docent) en Eva (student) vragen zich af of deze vaardigheden wel door ieder kind, student of leerkracht ontwikkeld kunnen worden (Tabel 9).

Tabel 8: Citaten betreffende ideeën over het beoordelen van 21^e eeuwse vaardigheden

Anna (docent)

Onderzoeker: En je had het net ook al over creativiteit. Dat is een van de 21^e eeuwse vaardigheden, maar hoe zou jij dat dan kunnen beoordelen? Zou je dat er in mee willen nemen?

Anna: Nee. Dat vind ik te subjectief. Dat wil ik wel, maar dat krijg ik niet op papier. Wat ik creatief vind dat kunnen andere mensen helemaal niet creatief vinden. Of misschien denk ik dan wel wauw, maar dan blijken ze het uit een boekje te hebben gehaald. Dus ja, dat vind ik te ingewikkeld

Eva (student)

Onderzoeker: en hoe zou jij de 21^e eeuwse vaardigheden kunnen beoordelen?

Eva: o. dat is echt lastig. Daar is volgens mij nog niet eens een echt antwoord op in de literatuur, want daar heb ik ook wel naar gekeken. Euhm. Nou ik denk dat het goed is om met kinderen in gesprek te blijven. Dus dat het goed is om kindgesprekken te voeren, over wat ze hebben geleerd. Maar het is ook niet te doen om dat allemaal te observeren. Ik denk niet dat het niet te doen is om een toets te gaan afnemen, met hoe creatief ben jij. Ik denk dat je het zou moeten observeren, en dan die gesprekken erbij nemen, want dan kan een kind zelf ook aangeven wat hij doet of kan. Maar dat is wel lastig want dan zou je ook al wel een schaal moeten hebben met allemaal punten. En ja, ik ben er dus niet echt over uit hoe dat dan allemaal zou kunnen.

Hans (student)

Onderzoeker: En als afsluitende vraag. Hoe zou jij 21^e eeuwse vaardigheden beoordelen?

Hans: Gewoon op de basisschool?

Onderzoeker: Ja, en ook hier. Want het zijn best wel brede begrippen, en vaardigheden die je niet echt kan meten. Hoe met je bijvoorbeeld hoe creatief iemand is...?

Hans: Nou dat vind ik een hele interessante vraag want, dat is precies zoals je zegt, het is allemaal nog best wel vaag, van creatief zijn of kritisch zijn... maar hoe maak je dat nou

meetbaar, euhm. Ja dat is een hele interessante vraag. Ik denk juist dat het ook wel iets is dat niet echt heel goed te beoordelen is.

Janneke (student)

Onderzoeker: En hoe zou jij ze dan beoordelen, die 21^e eeuwse vaardigheden?

Janneke: Ik denk dat we daar nog heel erg zoekende in zijn bij de 21^e eeuwse vaardigheden, ja want het onderzoekende is iets moois, ook met individueel en samenwerken, en wat dan het beste uit pakt, en of je nu ieder kind onderwijs op maat moet geven, en daar zijn we nog heel erg zoekend in en ik denk wel dat het nu al wel bevorderend is. Ook met het toepassen van die vaardigheden maar dat er nog veel meer eigenlijk gevonden moet worden voordat een kind het optimaal kan leren.

Tabel 9: Citaten betreffende de moeilijkheden die verbonden kunnen zitten aan het ontwikkelen 21^e eeuwse vaardigheden

Dominique (docent)

Dominique (docent): [...] Maar die holistische benadering die had ik ook al voor Nussbaum daarmee kwam, euhm, en euh, als dat initiatief alleen maar vanuit winst oogpunt wordt gegenereerd, dan vind ik dat een kwalijke zaak, want er zijn dan alleen maar meer afvallers. En ik denk dat er alleen maar meer afvallers zullen komen.

Onderzoeker: omdat niet iedereen alle vaardigheden kan ontwikkelen die nu als belangrijk worden beschouwd?

Dominique (docent): ja. Precies.

Eva (student)

Onderzoeker: en denk je dan dat het een positieve ontwikkeling is? Of zie je er ook gevaren in? Zie je er ook nadelen van in?

Eva (student): ja. Nou ja, wat ik net noemde dat is dan wat er nog wel meer moet komen. Want kritisch denken dat is goed dat je daar dan wel mee bezig bent op scholen, maar het moet wel beperkt blijven en niet doorslaan. Maar het gevaar is, dat werd toen ook gesteld in de literatuur, van kan elk kind dit op deze manier. En dan denk ik ja, ik weet niet of elk kind dat wel kan. [...] Maar dat is wel een zorg inderdaad, dat ik denk van, kan elk kind dit wel, en kan elke leerkracht hier in lesgeven. Dat is dan ook weer de andere kant.

3) Specifieke vaardigheden

Er is tijdens de interviews voornamelijk gevraagd naar de visie van studenten en docenten over 21^e eeuwse vaardigheden in zijn algemeenheid. Hoewel alle vaardigheden wel genoemd zijn, was er voornamelijk aandacht voor creativiteit en digitale geletterdheid. Doordat deze vaardigheden vaak genoemd werden tijdens de interviews worden ze hier ook uitgelicht.

Uit de interviews met de docenten blijkt dat de bevordering of ontwikkeling van creativiteit een belangrijke plek lijkt te hebben op de pabo. Er wordt bij de ontwikkeling van de muziekmethode bijvoorbeeld rekening gehouden met 21^e eeuwse vaardigheden en met name met creativiteit (Tabel 10- Bart). Creativiteit is een vaardigheid die voor Anna 'onmisbaar' is, en iets waar studenten continu mee bezig zijn als ze kritisch moeten denken, aldus Isabel (Tabel 10). De docenten geven allemaal aan dat ze aandacht besteden aan creativiteit tijdens hun lessen. Dit is dan ook de meest genoemde vaardigheid tijdens de interviews.

Volgens de studenten Eva en Hans komt creativiteit ook zeker terug op de pabo. Studenten moeten creatief zijn, aangezien ze zelf lessen moet ontwikkelen en ook zelf invulling mogen geven aan opdrachten. Daarnaast komt het terug in vakken zoals Beeldend Onderwijs (Tabel 11 –Eva). Volgens Hans wordt er voornamelijk een beroep gedaan op de creativiteit van studenten in de laatste twee jaar van de pabo. De eerste twee jaren zijn voornamelijk om een basis mee te krijgen. Hij stelt dat er voornamelijk tijdens de profilering aandacht is voor creativiteit en thematisch werken (Tabel 11).

Tabel 10: Citaten betreffende creativiteit op de pabo volgens docenten

Anna

Anna: En ik denk juist doordat je leert kinderen breder te kijken, en meerdere vaardigheden leert zodat ze dat ook kunnen toepassen, en creativiteit is daarbij eigenlijk onmisbaar.

Anna: Ja, ja... en vooral dat die creativiteit in dat proces dan gekaderd aan hun overlaten. Dat is dan ook wat ze willen en wat ik zie, en dan zie je ook dat er heel erg veel gebeurt bij hen.

Bart

Bart: Ja de eigen vaardigheden zijn algemene vaardigheden, die volgens de stukken nodig zijn, om over 20 jaar nog hetzelfde te kunnen. Dus creativiteit, samenwerken, je kent het wel

Bart: En nu is er een kentering, want we moeten meer creativiteit en meer 21st century skills.

Bart: We gaan dit herschrijven, en we gaan euh de lessen digitaliseren, en dan pakken we het SLO leerplankader, en dat nemen we mee, en daar zit een verschuiving in want niet alleen bij 21st century skills proberen ze dan samen te zetten, maar in het nieuwe leerplankader is creativiteit krijgt een extra nadruk. En dat proberen we nu door meer creativiteit in de brengen.

Bart: En euh, daar zetten ze dus vragen bij, of wij, vanuit het muziekonderwijs eigenlijk wel zo die nadruk moeten leggen op creativiteit. Want waar gaat het eigenlijk om bij muziekeducatie? Waarin verschillen wij van 2D en 3D en 4D, ... dat is bij ons eigenlijk voor 98% procent gaat om reproductie. We maken muziek die van anderen is. Als wij een liedje zingen, dan zingen wij het liedje van anderen. En natuurlijk zit er creativiteit in om het muzikaal te kunnen herscheppen. En daar heb je wat creativiteit voor nodig.

Dominique

Dominique: En in die zin had ik het idee dat er weinig beroep werd gedaan op bijvoorbeeld creativiteit, eigen vaardigheden, of flexibel denken of divergent denken, maar ik merk nu ook wel weer een duidelijke tegenbeweging, een nieuwe tendens, men kwam toch tot de conclusie dat het te dol was, beetje te doorgeschoten, en er ontstaan nu toch wel weer nieuwe pilots.

Dominique: Maar goed, dus de, mijn collega muziekdocent en schrijver van de methode die wij gebruiken, die is dus bezig met het kijken, met zijn collegae, hoe er meer elementen in de muziekles kunnen worden gebracht, ook in het basisonderwijs, om euh creativiteit te stimuleren.

Dominique: Dus er zit samenwerken in, en er zit creativiteitsontwikkeling duidelijk in, en de digitale geletterdheid komt bij muziek ook zeker aan de orde omdat je bij muziek vaak gebruik maakt van beeldmateriaal, van het internet, geluidsfragmenten, je kan ook zoekopdrachten geven om bij bepaalde emoties geschikte geluidsfragmenten te zoeken, en zo voort.

Feline

Feline: En euh, even denken, wat hebben we nog meer, nou ja goed er is natuurlijk ICT, creativiteit, probleemoplosvaardigheden, dus het zijn meer de bovenhangende vaardigheden die je studenten dan zou gaan aanleren in plaats van de inhoudelijke.

Feline: En dan kun je dus tijdens het college, dan wordt het een soort werkcollege waarin we misschien samenwerken centraal kunnen stellen, kritisch denken, creativiteit, dus dan heb je misschien ook wat meer ruimte om die vaardigheden te verbeteren.

Isabel

Isabel: Dus je moet continu kritisch denken. Dus je bent continu bezig met creativiteit, want het is niet een route van hoe maak je een olifant, nee, je moet zelf bedenken van hoe ga ik een plan maken, en hoe begin ik eigenlijk, wat heb ik daar voor nodig dus ik vind eigenlijk dat die 21 eeuwse vaardigheden heel natuurlijk aan bod komen. Dat vind ik eigenlijk het mooist.

Isabel: Nou, een nieuw onderwijsconcept voor Windesheim. Waar het veel meer gaat over diversiteit, depersonaliseert leren, veel meer richting die 21^e eeuwse vaardigheden. Ook kritisch denken, creativiteit bevorderen. Ja het hangt natuurlijk enorm in de lucht. Je ziet het ook terug in stukken vanuit het ministerie, en het gaat allemaal die kant op. Dus je kan niet denken, ogen dicht... dus het heeft daar wel allemaal mee te maken.

Isabel: Van hoe stimuleer ik eigenlijk creativiteit, hoe stimuleer ik eigenlijk kritisch denken, samenwerken...

Isabel: Waarom zeg ik niet van je moet deze app gebruiken... en waarom... we hebben het hier natuurlijk veel over creativiteit, dat is onze hot item, maar hoe vaak heb ik wel niet met studenten besproken hoe ik hun kritisch denken bevorder, of hoe ik hun digitale vaardigheden bevorder... en dat roep ik dan wel eens voor de grap, en dan roep ik jongens we gaan eens lekker aan jullie digitale vaardigheden werken...

Tabel 11: Citaten betreffende creativiteit op de pabo volgens studenten

Eva

Eva: Als je het doel hebt, en je mag zelf invulling mag geven, en je gaat zelf bedenken hoe je dingen mag gaan doen, dan ben je eigenlijk al bezig met creativiteit, en kritisch zijn, en als je gewoon maar klakkeloos iets moet gaan doen, zo'n opdracht met verschillende stappen, dan ben je daar veel minder mee bezig

Eva: Maar bijvoorbeeld bij beeldend, dat heb ik dan van X gehad, en dat vond ik zelf ook wel echt heel leuk, maar daar in zie je wel dat ze je echt wel kritisch laat denken. En ook creativiteit. Dat dat er wel heel erg in terugkomt.

Eva: Euhm. Nou, creativiteit heb je sowieso wel nodig voor de pabo. Dus je moet zelf lessen ontwikkelen, en dan krijg je wel een opdracht maar daarbinnen heb je nog behoorlijk wat ruimte voor je eigen invulling.

Hans

Onderzoeker: Oké, en creativiteit hoor ik heel vaak terug. En ik heb ook het idee dat Windesheim daar ook wel echt mee bezig is. Maar heb je ook het idee dat daar binnen je opleiding aandacht aan wordt besteed?

Hans: Euh, ja. Zeker! Pabo drie en vier, daar juist wel. Pabo 1 en 2, dat is natuurlijk al wel even geleden, ook weer niet zo lang, maar, daar minder omdat je daar de basis krijgt. En ik begrijp het ook wel dat er daar minder mogelijk is, en je moet natuurlijk wel een basis hebben om euh... maar ik begrijp ook wel dat je in pabo drie en vier de ruimte krijgt om zelf creatief bezig te zijn. Ik merk het ook wel door met docenten gesprekken te voeren dat zij ook juist wel

waarde aan hechten als jij bijvoorbeeld een ander voorbeeld hebt. Als jij zegt ik wil graag dit of dat doen, dan staan ze daar juist wel voor open zeg maar. Ja en vooral tijdens je profilering, daar is wel echt aandacht voor creativiteit en thematisch werken, en dat soort zaken.

In tegenstelling tot creativiteit, lijkt er niet veel aandacht te zijn voor digitale geletterdheid op de lerarenopleiding. Volgens student Eva heeft de pabo wel *'geprobeerd om er aandacht aan te besteden'* en student Janneke stelt dat er op de pabo niet veel lessen over worden gegeven (Tabel 12). Student Hans stelt dat hij zich goed kan redden wanneer het gaat om ICT vaardigheden, maar dat het een gemiste kans is dat bij bijvoorbeeld niet meer weet over programmeren, aangezien de digitalisering ook in het onderwijs een belangrijkere rol zal krijgen in de toekomst. Volgens hem zou ICT ook een verplicht vak moeten worden op de pabo, net als taal en rekenen. Docent Isabel stelt wel dat er binnen Beeldend Onderwijs wel meer aandacht is voor digitalisering, en dat studenten zelf mogen uitkiezen met welke programma's of bestanden ze werken. Ook zegt ze dat ze niet dan niet weet hoe deze programma's werken, maar dat dit niet erg is. Dit komt overeen met wat student Janneke beschrijft: *'Ik heb ook hier het gevoel dat de leerkrachten je daar zelf ook niet bij kunnen helpen omdat ze er zelf ook niet zo heel veel verstand van hebben'* (Tabel 12).

Tabel 12 : Citaten betreffende digitale geletterdheid

Eva (student)

Eva: En nou ja, verder, ja digitale geletterdheid weet ik eigenlijk niet of we daar wel zoveel mee bezig zijn geweest. Ja want daar valt wel wat meer onder dan dat je alleen maar even iets inlevert of zo. Het is meer echt goed ermee omgaan. Dus ja... we hebben er wel eens lessen over gehad, over websites maken en URLs en webquest en zo, dus op zich op die manier hebben ze ons wel geprobeerd om er aandacht aan te besteden.

Hans (student)

Onderzoeker: En ben je daar zelf wel verder mee bekend, met ICT vaardigheden of media vaardigheden? Of andere vaardigheden. Of heb je bij sommige gebieden het idee van daar had ik wel wat meer onderwijs in willen hebben?

Hans: Ik heb eigenlijk dat ICT toepassing die ik gebruik, dat gaat me eigenlijk wel probleemloos af. Maar ik denk wel dat zoals een vak zoals ICT op de basisschool. Ik denk juist dat het in deze tijd belangrijk wordt om iets van programmeren of iets dergelijks, ik denk toch wel, kijk er zijn ook al scholen die geven ook al programmeren geloof ik, en ik vind van mezelf dus wel, ik vind het eigenlijk een gemiste kans dat ik daar niet voldoende in thuis ben om daar dus les in te geven, en ik denk juist dat ICT een heel groot gedeelte van het onderwijs zal gaan overnemen. En op de pabo, ja, je krijgt wel eens wat, van hoe zet je dit in elkaar of hoe zet je dat, maar ik denk juist dat er bijvoorbeeld, ICT bijvoorbeeld ook een vak zou kunnen zijn, sterker nog zou moeten zijn, net zoals taal en rekenen. En bijvoorbeeld ook over mediawijsheid, van wat kan nu wel en wat kan er bijvoorbeeld niet, en hoe ga je daar nou mee om, en hoe werkt zo'n computer nu eigenlijk? Waar kan ik het voor gebruiken, allemaal dat soort dingen.

Isabel (docent)

Onderzoeker: en heb je het idee dat die 21^e eeuwse vaardigheden, omdat er nu aandacht voor is, dat het dan nu ook extra aandacht aan besteed, of is het iets wat je altijd al hebt gedaan.

Isabel: het is iets wat ik altijd al doe, of heb gedaan, maar ik denk dat ik er nu wel zelf bewuster van ben. En ook wat ik wel bewuster doe is dat wij wel hebben gezegd er moet ruimte komen om digitaal ook dingen te doen. Dus als een student zegt mag ik ook Paint gebruiken, dan mag dat. Dan zeg ik er ook gelijk bij dat ik er zelf niet mee kan werken. Maar dat het bijvoorbeeld ook wel

samen kan dan, en dat is prima. En studenten zijn er dan heel verrast over dat ze dan horen dat het dan mag.

Janneke (student)

Onderzoeker: En digitale geletterdheid bijvoorbeeld?

Janneke: Ik vind dat er daar op de pabo niet veel over wordt gegeven. Ook niet dat er aandacht aan wordt besteedt van dit kan je er weer mee in de pabo doen. Wel gewoon geletterdheid. Maar digitale geletterdheid niet.

Onderzoeker: Maar is dat omdat er van uit wordt gegaan dat je dat zelf wel weet...of?

Janneke: Ja dat denk ik, want er wordt ook heel vaak gezegd dat de jongere generaties meer weten over het digitale tijdperk. Dus het lijkt er wel een beetje op dat ze denken, van ooo, dat weten ze wel. En dat vind ik wel jammer.

Onderzoeker: Ja?

Janneke: Ja ik vind het wel heel jammer dat er hier maar weinig wordt gedaan op het gebied van ICT, en ook er wordt wel gezegd van er zijn methodes op de computer, maar onder ICT moet je veel meer verstaan dan van je kan ze wel even achter de computer zetten. En ik vind het ook heel belangrijk dat ICT een toegevoegde waarde heeft, en dat je niet zomaar zegt, van o dat testje laat ik niet zien op het digibord want dat kunnen ze wel op de tablet kijken. Het moet wel echt toegevoegde waarde hebben. Ik heb ook hier het gevoel dat de leerkrachten je daar zelf ook niet bij kunnen helpen omdat ze er zelf ook niet zo heel veel verstand van hebben. Zo lijkt het wel een beetje, want wij hebben een aantal lessen gehad, die zouden dan over ICT moeten gaan, en dan heten ze dan bijvoorbeeld 'ICT leerarrangement', en dan krijg je die les, maar dan gaat het er eigenlijk over hoe je dan theoretisch dat zou moeten aanpakken. Het praktijkgedeelte wordt dan vergeten.

4) Pilots en onderwijsontwikkeling

Tijdens de gesprekken met de studenten en docenten van de lerarenopleiding werd er vaak gerefereerd naar twee pilots waar Windesheim mee bezig was. De eerste is de Deep Learning pilot, en is in februari 2015 van start gegaan, en is inmiddels afgerond. Uit observaties blijkt dat bedoeling van deze pilot was om studenten uit het tweede jaar van de pabo hun eigen onderwijs vorm te laten geven. De doelen die ze moesten behalen waren van tevoren vastgesteld, maar de manier waarop ze deze konden bereiken mochten de studenten zelf bepalen, in overleg met de docenten die ook bij de pilot betrokken waren. Daarnaast hebben de studenten stage gelopen bij scholen waarbij onderwijsontwikkeling hoog in het vaandel staat.

Tijdens de interviews is er meerdere malen aan deze pilot gerefereerd, in verband met 21^e eeuwse vaardigheden. Dit waarschijnlijk omdat deze vaardigheden ook centraal stonden bij de Deep Learning pilot. De ontwikkeling van deze pilot wordt door docent Dominique aangehaald om te onderstrepen dat er op de pabo momenteel een nieuwe tendens gaande is. Waar het onderwijs voorheen was '*dichtgetimmerd*', en alle afrondingsvormen in strikte formats werden gegoten, is er nu een tegenbeweging te zien. Hierbij is er meer aandacht voor creativiteit, eigen vaardigheden of flexibel en divergent denken (Tabel 13).

Volgens student Eva is de werkwijze van de pilot een goede manier om de leerkracht van de toekomst voor te bereiden. Wanneer studenten zelf in staat zijn om hun vaardigheden de kunnen ontwikkelen door een zelfgekozen route te ontwikkelen, kunnen deze vaardigheden ook beter worden overgedragen aan leerlingen (Tabel 13). Maar de pilot is niet alleen voor studenten een manier om hun vaardigheden te ontwikkelen. Ook docenten halen hier inspiratie uit om hun onderwijs vorm te geven, zoals blijkt uit het citaat van docent Feline (Tabel 13).

Naast deze pilot over Deep Learning werd er ook meerdere malen verwezen naar een pilot die in de eerste periode van het collegejaar 2015-2016 van start gaat. Bij deze Onderwijs & Ontwikkeling pilot wordt er vanuit alle vakken samengewerkt aan de hand van een thema, in dit geval het thema 'reizen'. Volgens docent Isabel komt deze pilot voort uit een nieuw onderwijsconcept van Windesheim. Hierin gaat het veel over diversiteit, gepersonaliseerd leren, en gaat het veel meer richting de 21^e eeuwse vaardigheden. Ze verteld dat dit onder andere komt door de stukken van het ministerie, en dat de pabo mee wil en moet blijven gaan met de ontwikkelingen in het onderwijs (Tabel 14).

Tabel 13: Citaten betreffende de Deep learning pilot

Dominique (docent)

Dominique : hmmm, nou eerst op de pabo in zijn algemeenheid. Ik heb afgelopen 10 jaar een hele sterke tendens meegemaakt dat het hele curriculum dichtgetimmerd moest worden. En dat alle afrondingsvormen in formats gegoten waren, waarbij studenten exact moesten doen wat het format vroeg. En in die zin had ik het idee dat er weinig beroep werd gedaan op bijvoorbeeld creativiteit, eigen vaardigheden, of flexibel denken of divergent denken, maar ik merk nu ook wel weer een duidelijke tegenbeweging, een nieuwe tendens, met kwam toch tot de conclusie dat het te dol was, beetje te doorgesloten, en er ontstaan nu toch wel weer nieuwe pilots. Bijvoorbeeld voor Deep Learning, bijvoorbeeld meer keuzevrijheid voor de studenten.

Eva (student)

Onderzoeker: want, hoe zou jij dan de opleiding van de toekomstige leerkracht voor je zien?

Eva: euhm. O, lastig. Ik denk dat hoe ze nu bezig zijn met die pilot dat dat wel echt een goede manier is, want je hebt wel doelen die je gewoon moet halen. Ook vanuit de pabo, die moeten natuurlijk ook kunnen laten zien wat ze doen. Dus als je het op die manier zelf zou kunnen invullen, en zelf kunnen bepalen hoe je werkt, ik denk dat dat een hele mooie manier is. Zodat je zelf dus ook zeg maar die vaardigheden ontwikkeld. Want ja, het is ook het belangrijkste dat je zelf ook die vaardigheden hebt. En dan kan je het overdragen aan de leerlingen.

Feline (docent)

Feline: [...] En toen ik weg was is J. wel deze pilot begonnen, en daar ben ik toen wel bij aangesloten. Dus dat is het project waar ik nu mee bezig ben. En daarnaast heb ik pedagogiek vier van Marianne overgenomen, en Marianne die doet een onderzoek naar flipping the classroom, en euh, dat is ook interessant. Daar haal ik ook weer interessante bevindingen uit om mijn eigen onderwijs weer te verbeteren. Dus eigenlijk zijn die twee bronnen, Deep Learning en PE4 nu een manier van input voor mij om mijn onderwijs weer te gaan verbeteren.

Tabel 14: Citaten betreffende de O&O pilot

Dominique (docent):

Dominique : En er is ook een pilot die wordt ontwikkeld voor het eerste jaar op dit moment. Om, euhm, de alle vakken van de eerste periode geïntegreerd rondom een thema te geven, waarbij studenten ook meer ruimte krijgen voor de afrondingsvormen.

Onderzoeker: en hoe heet die?

Dominique : Het heet geloof ik O&O, onderwijs en ontwikkeling. Volgens mij heet ie zo en dat behelst dus alle vakken van periode 1, die worden op geïntegreerde wijze gegeven en de afronding wordt ook geïntegreerd,

Isabel (docent)

Isabel: En wat ik wel heel mooi vind is dat we volgend jaar, aan het begin van jaar 1 komt er zo'n project en dan gaan alle vakken gezamenlijk werken aan een onderwerp. Of aan een thema. En dat is dan reizen. Volgens mij hoor.

Onderzoeker: En waar komt dat thema dan vandaan?

Isabel: ja dat is met die groep bedacht, en dat is niet een willekeurige groep van mensen die denken van goh, dat vind ik ook nog wel interessant. Maar echt alleen de vakken die in die periode gegeven worden, en alle vakken gaan dan daar over. En dat is gewoon een pilot en het is ook niet de bedoeling dat al het onderwijs zo gaat worden, maar wel, je hebt verschillende soorten onderwijs.

Onderzoeker: En wat is jullie motivatie dan om dat vanuit zo'n project te doen?

Isabel: Hoe bedoel je?

Onderzoeker: Nou omdat je zegt van we hebben allemaal verschillende mensen die daarbij zitten, en dan is het thema reizen en dat is dan een overkoepelend project. Maar waarom is daarvoor gekozen?

Isabel: Nou, een nieuw onderwijsconcept voor Windesheim. Waar het veel meer gaat over diversiteit, gepersonaliseerd leren, veel meer richting die 21^e eeuwse vaardigheden. Ook kritisch denken, creativiteit bevorderen. Ja het hangt natuurlijk enorm in de lucht. Je ziet het ook terug in stukken vanuit het ministerie, en het gaat allemaal die kant op. Dus je kan niet denken, ogen dicht... dus het heeft daar wel allemaal mee te maken.

Onderzoeker: dus het komt omdat je mee wilt blijven gaan in de ontwikkelingen?

Isabel: Ja, en mee moet gaan.

Conclusies empirisch gedeelte:

In dit gedeelte werd er onderzocht hoe cultuureducatie in de praktijk wordt vormgegeven binnen de lerarenopleiding. Uit de analyse blijkt dat cultuureducatie wordt beschouwd als een proces waarbij studenten of leerlingen voorbereid worden op verschillende vormen van cultuur. Hierbij zouden ze een bepaalde basis moeten meekrijgen bij het ontwikkelen van technieken, maar ook bij het vergaren van kennis over cultuur. Het komt zowel geïntegreerd als overkoepelend aan bod in verschillende vakken. Dit zijn niet alleen de kunstvakken, maar bijvoorbeeld ook tijdens taal en geschiedenis. Er wordt volgens de respondenten met name in het derde en het vierde jaar aandacht besteed aan cultuureducatie, tijdens de specialisatie. Er is geen eenduidige visie op cultuuronderwijs binnen de opleiding, maar de docenten lijken wel individueel op de hoogte te zijn van de ontwikkelingen op dit gebied. Cultuureducatie lijkt in dit opzicht meer een overkoepelend thema waar in veel opzichten wel aandacht aan wordt besteed, maar nog geen vaste plek heeft binnen het curriculum van de pabo.

Daarnaast werd er in dit gedeelte ook onderzocht of er aandacht wordt besteed aan 21^e eeuwse vaardigheden op de lerarenopleiding, en of dit ook gebeurt binnen het kader van cultuureducatie. De 21^e eeuwse vaardigheden worden door de docenten gezien als algemene of overkoepelende vaardigheden, die ontwikkeld moeten worden zodat kinderen zichzelf kunnen voorbereiden, en later ook om kunnen blijven gaan, met de veranderingen op de arbeidsmarkt en in de samenleving. De inhoud van lessen krijgt hierdoor een minder prominente rol, aangezien deze kan verouderen. De vaardigheden die er door ontwikkeld worden daar in tegen blijven relevant voor de toekomst. Op de lerarenopleiding zelf is er volgens de docenten steeds meer aandacht voor de ontwikkeling van 21^e vaardigheden. Aan een aantal van de vaardigheden werd altijd al

wel gewerkt, maar nu wordt er op bewuste wijze aandacht aan besteed. De studenten van de pabo zien ook momenten tijdens de opleiding waar er aan 21^e eeuwse vaardigheden wordt gewerkt, hoewel ze ook inzien dat er nog niet systematisch aandacht aan wordt besteed. Er wordt aangegeven dat deze vaardigheden meer explicieter aan bod zouden moeten komen zodat ze hun eigen 21^e eeuwse vaardigheden verder kunnen ontwikkelen

Tijdens het bespreken van de 21^e eeuwse vaardigheden bleek dat studenten en docenten de nadruk vooral leken te leggen op creativiteit en digitale vaardigheden. Volgens docenten en studenten wordt er veel aan creativiteitsontwikkeling gedaan op de pabo, en wordt er ook constant een beroep gedaan op de creativiteit van studenten bij opdrachten. Het is een belangrijke vaardigheid om de opleiding te kunnen volgen, omdat er in het derde en het vierde jaar veel aan de student zelf wordt overgelaten. Op de pabo wordt 'onderzoek doen' en een 'onderzoekende houding' door zowel studenten als docenten aangehaald. Er wordt echter niet veel aandacht besteed aan de digitale geletterdheid van de studenten. Zij zouden hier graag meer over willen leren, maar het huidige aanbod lijkt hier niet aan te voldoen.

Wanneer er werd gevraagd naar hoe de respondenten de vaardigheden zouden beoordelen, werd er voornamelijk gezegd dat dit niet perse zou hoeven gebeuren, onder andere omdat het te subjectief is, en dus niet meetbaar. Twee respondenten benadrukten ook dat het niet voor iedereen mogelijk is om alle vaardigheden optimaal te ontwikkelen. Hier moet rekening mee gehouden worden op zowel de lerarenopleiding als in het primair onderwijs.

Deze 21^e eeuwse vaardigheden, en de ontwikkeling hiervan bij studenten, werden voornamelijk aangehaald binnen het kader van de kunstvakken, maar ook bij andere vakken. Er kan dus gesteld worden dat de ontwikkeling van 21^e eeuwse vaardigheden gedeeltelijk plaats vindt tijdens cultuureducatie, maar ook gedurende andere delen van de opleiding. Een manier om aan de 21^e eeuwse vaardigheden te kunnen werken lijkt thematisch werken, vakintegratie en het samenvoegen van lesinhouden. Dit werd herhaaldelijk genoemd door zowel studenten als docenten. De pilots die op de lerarenopleiding zijn uitgevoerd, of nog uitgevoerd gaan worden, werden ook vaak benoemd, en hangen samen met dit idee over vakintegratie. Tijdens de pilot voor het komende jaar wordt er vanuit alle vakken gewerkt aan hetzelfde thema. Ook tijdens de Deep Learning pilot mochten studenten zelf vormgeven aan hun studie en waren ze vrij om op eigen wijze vakken en inhouden te combineren. Deze pilots zijn ontstaan omdat de pabo niet achter kan lopen bij de onderwijsontwikkelingen, en een voorloperpositie heeft. Ze tonen dat de pabo daadwerkelijk bezig is met het vernieuwen van haar onderwijs, en dat er steeds meer aandacht en ruimte komt voor de ontwikkeling van 21^e eeuwse vaardigheden.

Tot slot kan er gesteld worden dat de ontwikkeling van 21^e eeuwse vaardigheden binnen cultuureducatie op de lerarenopleiding, door zowel docenten als studenten, beschouwd wordt als een beginnend proces. Hoewel het nog in de kinderschoenen lijkt te staan zijn er vanuit verschillende lagen van de opleiding pleitbezorgers die hun kennis hierover delen met anderen. Niet alleen in de lessen of tijdens de pilots komt de ontwikkeling van 21^e eeuwse vaardigheden binnen cultuureducatie aan bod, maar ook tijdens de afstudeerprojecten van studenten. Deze beweging is veelbelovend voor zowel op de pabo als het primair onderwijs. De creatieve houding en de nieuwsgierigheid die wordt gestimuleerd door de lerarenopleiding kan misschien wel gezien worden als het begin van de opleiding tot leerkracht van de 21^e eeuw.

Advies

Zoals aan het begin is vermeld, is het doel van dit onderzoek om een advies uit te kunnen brengen. Het gaat hier om een advies over hoe de lerarenopleiding cultuureducatie zo kan vormgeven, dat 21^e eeuwse vaardigheden hier een rol in krijgen. Deze opdracht is gegeven door het Lectoraat didactiek en inhoud van de kunstvakken van de Hogeschool Windesheim, in het kader van het D21 onderzoeksproject. Dit onderzoek richt zich voornamelijk op 21^e eeuwse vaardigheden binnen cultuureducatie in het primair onderwijs. De onderzoeksresultaten vormen de aanzet voor een vervolgonderzoek naar een redesign van basisscholen en de lerarenopleiding basisonderwijs. Dit huidige advies richt zich op de lerarenopleiding basisonderwijs.

Om tot dit advies te kunnen komen is er eerst een literatuuronderzoek en vervolgens een kwalitatief onderzoek uitgevoerd. De conclusies die uit deze twee onderzoeksonderdelen zijn gekomen vormen de uitgangspunten voor het uiteindelijke advies.

Uit het kwalitatieve gedeelte blijkt dat er op de lerarenopleiding basisonderwijs in verschillende vakken aandacht is voor cultuuronderwijs. Dit is voornamelijk zo bij de kunstvakken, geschiedenis en taal. Een aantal van de 21^e eeuwse vaardigheden komen ook terug bij deze vakken, zoals creativiteit en samenwerken. De onderzoekende houding van de studenten wordt gestimuleerd tijdens de opleiding, en door middel van de pilots die worden uitgevoerd laat de opleiding duidelijk zien dat ze bezig is met onderwijsontwikkeling, en de ontwikkeling van haar studenten.

De ontwikkeling van de Deep Learning pilot, die onder andere de 21^e eeuwse vaardigheden als uitgangspunt had, toont dat er op de lerarenopleiding al aandacht is voor deze vaardigheden, en dat de kennis beschikbaar is. Er is echter nog niet systematisch aandacht voor deze vaardigheden binnen het hele curriculum. Dit zou de eerste stap kunnen zijn voor de integratie van 21^e eeuwse vaardigheden op de pabo. Wanneer studenten vanaf hun eerste jaar wel expliciet in aanraking zouden komen met theorieën over 21^e eeuwse vaardigheden, zouden zij hier meer kennis over hebben. Op dat moment kunnen zij bewust werken aan de ontwikkeling van hun eigen vaardigheden, en zouden ze ook op hun stagescholen bewuster kunnen werken aan de 21^e eeuwse vaardigheden van hun leerlingen. Zowel de lerarenopleiding als de scholen in het primair onderwijs zouden dan de vaardigheden stimuleren, waardoor er uiteindelijk meer leerlingen en studenten zijn die hierover beschikken. Zodoende zouden zij beter voorbereid kunnen worden op de steeds veranderende wereld om zich heen.

Uit de literatuurstudie blijkt dat cultuureducatie een uitermate geschikt kader biedt voor de ontwikkeling van de 21^e eeuwse vaardigheden. Zoals gezegd is er op de lerarenopleiding aandacht voor cultuureducatie in verschillende vakken, en ook in verschillende jaren. Er wordt aandacht besteed aan het ontwikkelen van dansante, muzikale en beeldende vaardigheden, en er wordt aandacht besteed aan de didactiek die hierbij hoort. De studenten ontwikkelen dus zelf vaardigheden, en vergaren kennis over hoe je iets het beste kan onderwijzen. Uit het empirische gedeelte van het onderzoek blijkt echter dat er (nog) geen vaste overkoepelende visie is voor cultuureducatie. Er is dus geen duidelijkheid over wat er wordt verstaan onder cultuureducatie, en wat het inhoudt. Dit is opmerkelijk, aangezien de meeste scholen voor primair onderwijs dit bijvoorbeeld al wel hebben. Wanneer hier wel een overkoepelende visie voor zou zijn, zouden

studenten naast de ontwikkeling van hun eigen culturele vaardigheden en het leren van de didactiek, ook meer weten over wat cultuureducatie inhoudt, en waarom het een plek heeft binnen het onderwijs. Om dit te kunnen bewerkstelligen zouden de mensen die verantwoordelijk zijn voor de vakken waarin cultuureducatie in terugkomt een gezamenlijke visie kunnen formuleren, en deze op een gelijke manier terug kunnen laten komen in hun lessen. Door de vrijheid die docenten hebben bij het samenstellen van hun eigen lessen lijkt dit een plausibele oplossing. Een gemeenschappelijke visie zou kunnen zorgen voor duidelijkheid voor studenten, en docenten.

Het formuleren van een duidelijke visie, voor zowel cultuureducatie als voor de 21^e eeuwse vaardigheden lijkt een noodzakelijke eerste stap om er een vaste plek voor te vinden in het onderwijs. Vervolgens zou er een duidelijke visie beschreven moeten worden over hoe de studenten aan 21^e eeuwse vaardigheden kunnen werken tijdens cultuureducatie. Het lijkt lastig om vaardigheden te ontwikkelen wanneer er onvoldoende kennis is over de context waarin dit zou kunnen. Samenvattend kan er gesteld worden dat de lerarenopleiding al op veel verschillende manieren aandacht besteed aan cultuureducatie, en ook 21^e eeuwse vaardigheden komen op verschillende wijze naar voren. Heldere visies hierover ontbreken echter nog, en zou geformuleerd moeten worden. Pas wanneer het beleid duidelijk is, kan het vervolgens in de praktijk worden gebracht.

Om deze visies te kunnen formuleren zou er gebruik gemaakt kunnen worden van *collectief leren* zoals dit wordt beschreven door Erik Verbiest in *Collectief leren, professionele ontwikkeling en schoolontwikkeling: facetten van professionele leergemeenschappen*. De focus van collectief leren ligt op collectieve kennis. Bij collectief leren wordt individuele kennis expliciet gemaakt, waardoor deze uitgewisseld en onderhandeld kan worden met anderen in de organisatie. Wanneer deze kennis door voldoende leden van de organisatie gedeeld en geaccepteerd wordt, wordt deze kennis geobjectiveerd tot organisatiekennis. Deze geobjectiveerde kennis maakt dan deel uit van het organisatiegeheugen, en kan min of meer vastgelegd worden in handleidingen, afspraken of verwachtingen. Deze organisatiekennis wordt vervolgens geïnternaliseerd door de oude en nieuwe leden van de organisatie (Verbiest: 2003 -p 2-3). Wanneer deze aanpak vertaald wordt naar de situatie van de lerarenopleiding basisonderwijs houdt dit in dat de docenten die zich bezighouden met cultuureducatie allereerst hun persoonlijke kennis zouden kunnen delen met hun collega's. Ook diegene die beschikken over kennis over de 21^e eeuwse vaardigheden zouden dit kunnen doen. Zodoende wordt er gebruik gemaakt van de kennis van het collectief, en wordt er op die manier ook nieuwe kennis gegenereerd. Vervolgens kan er een gemeenschappelijke visie worden gevormd, welke na overleg met verdere verantwoordelijken, in het beleid van de opleiding opgenomen kan worden. Hierdoor is het voor iedereen duidelijk welke visie er is op cultuureducatie en 21^e eeuwse vaardigheden, en kan er ook een visie worden geformuleerd over de 21^e eeuwse vaardigheden binnen cultuureducatie.

In het schema dat volgt worden de belangrijkste condities voor collectief leren samengevat⁷. Hoewel het gericht is op collectief leren binnen een school is dit ook toe te passen binnen de lerarenopleiding, aangezien de rol van lerarenopleiders, leerkrachten en docenten vergelijkbaar is. Het gaat uiteindelijk om de opleiding van individuen. De collectieve leercompetenties zouden

---

⁷ Voor een uitgebreide toelichting van de condities zie ook *Collectief leren, professionele ontwikkeling en schoolontwikkeling: facetten van professionele leergemeenschappen*.

in het geval van de pabo zowel bij docenten als bij beleidsmakers ontwikkeld moeten worden, voor zover dit nog niet het geval is.

Collectieve leercompetenties

Gezamenlijke voorkennis

- Expliciete duidelijkheid hebben als collectiviteit over identiteit, missie en strategische oriëntatie van de school.
- Gemeenschappelijke helderheid hebben over de gedragsregels en de beoordelingscriteria in de school.
- Expliciete duidelijkheid hebben als collectiviteit over de betekenis van de school.
- Voldoende geïnformeerd zijn als collectiviteit over het functioneren van de school.

Leeropvattingen

- Leren zien als een collectieve activiteit voor allen in de schoolorganisatie.
- Het werk zien als iets waarvan geleerd kan worden.
- Verschillen in opvattingen en fouten zien als aanknopingspunten om te leren.

Leermotivatie

- Voldoende mogelijkheden voor individuen en groepen in de schoolorganisatie om zich te kunnen identificeren met de school.
- Gezamenlijke doelen hebben die het individueel, groeps- en organisatieleren gelijk richten.
- Wederzijdse erkenning en waardering van aanwezige competenties.

Leervaardigheden

- Kunnen leren door beheersing van verschillende vaardigheden (handelen, reflecteren, verwerken van abstracte informatie en experimenteren) die men in interactie tussen teamleden kan toepassen.
- Vaardig zijn in het voeren van een reflectieve dialoog
- Kunnen leren door toepassing van regulatieve vaardigheden. (Verbiest: 2003 – p7)

Hoe plausibel het is, dat dit advies ook daadwerkelijk wordt opgevolgd, is niet bekend. Echter lijkt het advies goed realiseerbaar gezien hiervoor het onderwijs niet fundamenteel hoeft worden aangepast. Daarbij is de pabo Windesheim, zoals blijkt uit het empirische gedeelte van het onderzoek, al actief bezig met het vernieuwen van haar onderwijs. De directie, de docenten en studenten lijken allemaal zeer gemotiveerd om het onderwijs te verbeteren en om samen nieuwe wegen in te slaan. Wanneer dit advies opgevolgd zou worden, zou dit al een stap in de richting zijn voor het opleiden van leerkrachten voor de 21^e eeuw.

Literatuurreferenties

Literatuur:

- Argyris, C. & D. A. Schön (1978). *Organizational learning: a theory of action perspective*. Reading: Addison-Wesley.
- Beek-Geertse, M. Ter. et al. (2015) *D21: Literatuurstudie – onderzoek naar 21^e eeuwse vaardigheden en cultuureducatie in het Nederlandse basisonderwijs*. Lectoraat Didactiek en Inhoud van de Kunstvakken. Hogeschool Windesheim. Zwolle.
- Beek-Geertse, M. Ter. et al. (2015) *D21: kwantitatief onderzoek – naar 21^e eeuwse vaardigheden, cultuureducatie en schooltypen in het Nederlandse basisonderwijs*. Lectoraat Didactiek en Inhoud van de Kunstvakken. Hogeschool Windesheim. Zwolle.
- Coonen, H.W.A.M. (2005) *De leraar in de kennissamenleving*. Open Universiteit Nederland.
- Cortazzi, M. (1993). *Narrative Analysis*. London/Washington D.C.: The Falmer Press.
- Fernandez-Cao, Marin Lopez, Mara del Rio Diguez, Ana Eva Iribas Rudn, Guillermo Garcia Lled, Matilde Moll Giner, Catalina Rigo vanrell, Julio Romero Rodriguez, Miguel Domnguez Rigo, and Rosaura Navajas Seco. (2010). *Social functions of art: educational, clinical, social and cultural settings. trying a new methodology*. International Journal of Education through Art 6 (3) (december): 397-412
- HBO- raad vereniging van hogescholen. (2011). *Generieke kennisbasis: tweedegraads lerarenopleiding*. Den Haag.
https://10voordeleraar.nl/documents/kennisbases_bachelor/kb-generiek.pdf
- Heusden, B. Van. (2011). *Wat leren we van cultuuronderwijs?* Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Hoogeveen, Karin en Van der Vegt, Anne Luc. (2008), 'Cultuureducatie in het primair onderwijs'. Eindrapportage monitor regeling Verstrekking Cultuureducatie in het Primair Onderwijs. Sardes. p.p 1-60. April 2014.
- Hoorn, M van en P. Hagenars (2012). 'Kunstzinnige oriëntatie: de kwaliteit van de leerkracht'. In: *Cultuur + Educatie*, 33(12), pp. 48-71. Beschikbaar: http://www.lkca.nl/~media/downloads/ws_2012_ce_33.pdf
- Johnstone, B. (2001). *Discourse analysis and Narrative*, in The handbook of discourse analysis. Edt D. Schrifin, D. Tannen en H. E Hamilton. Blackwell Publishers Inc. Malden, VS.

- Kamp, M. van de. (2012). *Creativiteit en de kunstvakken*. Expertisecentrum Vakdidactiek Kunsttheorie. Amsterdam.
- Kommers M. J., Steenbaak, R. (2006). *Zicht op... basisonderwijs en cultuureducatie – achtergronden, literatuur en websites*. Cultuurnetwerk Nederland, Utrecht.
- Lunenberg, M, Dengerling, J en Korthagen, F. (2013). *Het beroep van lerarenopleider – professionele rollen, professioneel handelen en professionele ontwikkeling van lerarenopleiders*. NWO/PROO. Vrije Universiteit Amsterdam. Amsterdam.
- Mc Adams, D.P. (2001) *The psychology of life stories*. The Educational Publishing Foundation. Vol 5, NO 2, p.p 100-122.
- Meeuwis, V, Ros, B. *Professionalisering kunstzinnige oriëntatie: tussen droom en daad. Cultuureducatie: een kwestie van onderwijskwaliteit*. Cultuur+Educatie. Jaargang 12. 33. 2012. Cultuurnetwerk Nederland. Utrecht. Beschikbaar: http://www.lkca.nl/~media/downloads/ws_2012_ce_33.pdf
- Smith. C.P (2000) *Content analysis and narrative analysis*, in Handbook of research methods in social and personality psychology. EdtReis. T, C. Judd. Cambridge University Press. UK.
- Thijs, A. P. Fisser en M. Van der Hoeven. (2014) *Digitale geletterdheid en 21^e eeuwse vaardigheden in het funderend onderwijs: een conceptueel kader*. SLO nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling. Enschede.
- Verbiest, E. *Collectief leren, professionele ontwikkeling en schoolontwikkeling: facetten van professionele leergemeenschappen*. In Creemers, B., Giesbers, J., Krüger, M. & van Vilsteren, C. (red.), (2003): *Handboek schoolorganisatie en onderwijsmanagement, Leiding geven in bestel, school en klas*. Deventer: Kluwer, blz. E4300 1-24.
- Voogt, J., & Roblin, N. P. (2010). *21e eeuwse vaardigheden*. Discussienota. Enschede: Universiteit Twente iov Kennisne
- Wells, K. (2011) *Narrative inquiry*. Oxford University Press, Inc. New York.
- Winner, E., T. Goldstein and S. Vincent-Lancrin (2013). *Art for Art's Sake?: The Impact of Arts Education, Educational Research and Innovation*, OECD Publishing. Beschikbaar: <http://dx.doi.org/10.1787/9789264180789-en>

Websites:

- 21st century skills. Homepage. Geraadpleegd februari 2015. Beschikbaar: <http://www.21stcenturyskills.nl/2014/09/30/veranderende-samenleving-perspectief-asscher/>
- Ons Onderwijs 2032. Homepage. Geraadpleegd februari 2015. Beschikbaar: <http://onsonderwijs2032.nl/>
- Paboweb. Homepage. Geraadpleegd april 2015. Beschikbaar: <http://www.paboweb.nl/posts/74>
- New Pedagogies for Deep Learning. About. Geraadpleegd juni 2015. Beschikbaar: <http://www.newpedagogies.info/about/>
- Laura Leert Diep. Blog. Homepage. Geraadpleegd: juni 2015. Beschikbaar: <http://lauraleertdiep.blogspot.nl/>

Bijlage 1: Gesprekshulp bij interviews

Centrale interviewvraag: Hoe wordt er vormgegeven aan 21^e eeuwse vaardigheden binnen cultuureducatie op de lerarenopleiding?

Inleiding	<ul style="list-style-type: none"> - Uitleggen wat er gaat gebeuren: gesprek voeren over ervaringen op de pabo mbt cultuureducatie (21^e eeuwse vaardigheden achterwegen laten, komt later). - Context van het onderzoek uitleggen: D21 onderzoeksproject naar 21^e eeuwse vaardigheden binnen cultuureducatie in het primair onderwijs, en dit onderzoek is daar een case study van: gericht op de pabo - Zijn er nog vragen voor we beginnen?
1)	<p>Voorstellen</p> <ul style="list-style-type: none"> • 'iets over jezelf vertellen' • Naam • Beroep/functie + specialisaties en/of andere werkgerelateerde activiteiten + vorige banen • Opleiding
2)	<p>Functie op de lerarenopleiding</p> <ul style="list-style-type: none"> • Student/docent • Welk vak/ Specialisatie • Hoeveel uur • Hoe lang
3)	<p>Cultuureducatie</p> <ul style="list-style-type: none"> • Eigen ervaring/visie • Tijdens welke lessen • Methodes • Kennis theorieën • Primair onderwijs • Vakoverstijgend werken
4)	<p>21^e eeuwse vaardigheden</p> <ul style="list-style-type: none"> • Wat wordt eronder verstaan? • Gebruik in lessen? • Bewust/onbewust • Eigen visie/ervaring • Beoordeling
Afronden interview	<ul style="list-style-type: none"> - Ruimte voor toevoegingen van de respondent. - Respondent bedanken voor tijd

Bijlage 2: Observatiehulp

Begin observatie:

- Participanten die niet ingelicht zijn uitleggen waarom je er bent.

Setting:

- Datum, tijd, locatie
- Beschrijven van de omgeving
- Aantal mensen in de ruimte, geslacht, leeftijd.
- Sfeerimpressie

Participanten:

- Verstandshouding
- Interactie tussen participanten

Inhoudelijk:

<u>Lijst met 21^e eeuwse vaardigheden</u>	<u>Uitleg begrip:</u>
Creativiteit :	Dit wordt hier verstaan als het bedenken van nieuwe ideeën en deze kunnen uitwerken en analyseren
Kritisch denken:	Het kunnen formuleren van een eigen, onderbouwde visie of mening
Probleemoplosvaardigheden:	Dit is het herkennen van een probleem en tot een plan kunnen komen op het probleem op te lossen
Communiceren:	Het effectief en efficiënt overbrengen en ontvangen van een boodschap
Samenwerken:	Het gezamenlijk realiseren van een doel en anderen daarbij kunnen aanvullen en ondersteunen
Digitale geletterdheid:	Het effectief en efficiënt en verantwoord gebruiken van informatie- en communicatietechnologie (ICT)
Sociale vaardigheden:	Het effectief kunnen leren, werken en leven met mensen met verschillende etnische culturele en sociale achtergronden

Einde observatie:

- participanten bedanken.

Bijlage 3: Codering voor interviews:

De interviews zijn in eerste instantie allemaal getranscribeerd zodat ze verwerkt konden worden. De interviews duurden gemiddeld een half uur.

Voorafgaand aan het coderen is er voor gekozen om alle eerst de interviews grondig door te lezen om te zien of er bepaalde opvallende zaken naar voren kwamen. Uiteindelijk is er voor gekozen om de labels aan te houden zoals wordt weergegeven in het schema. Ook zijn er subthema's aan verbonden voor een duidelijke verdeling. Hierdoor is het mogelijk geweest om een doelgerichte analyse uit te voeren.

Schema codering:

Achtergrond Respondent

- Eigen opleiding en loopbaan
- Functie op de pabo
- Interesses op onderwijs gebied

Visie op onderwijs

- Hoe zien zij het onderwijs
- Ideale onderwijs

Cultuureducatie

- Wat wordt er globaal onder verstaan
- Bekend met theorieën of methodes
- In welke onderdelen van het curriculum komt het terug
- Tijd die er aan wordt besteed

21 ^e eeuwse vaardigheden

- Algemeen
- Creativiteit
- Kritisch denken
- Probleemoplossend vermogen
- Communiceren
- Samenwerken
- Digitale geletterdheid
- Sociale en culturele vaardigheden
- Moeilijkheden met 21^e eeuwse vaardigheden
- Beoordelen 21^e eeuwse vaardigheden

Verder op de pabo:

- O&O pilot
- Deep learning Pilot
- 21^e eeuwse vaardigheden verder op de pabo
- Vakintegratie en thematisch werken

Bijlage 4: codering voor observaties

De observaties hebben plaatsgevonden tijdens lessen op de lerarenopleiding. Hierbij zijn de kunstvakken geobserveerd, een bijeenkomst van de Deep Learning Pilot en de eindpresentatie van de studenten die mee hebben gedaan aan deze pilot. Er zijn (geluids)opnames gemaakt van de verschillende observaties en er zijn aantekeningen genomen door de onderzoeker.

Om de observaties te kunnen coderen zijn er aan de hand van de opnames en de aantekeningen van de onderzoeker transcripten geschreven. De volgende labels zijn uit deze transcripten gekomen:

- Algemene setting

- Lokaal
- Verhoudingen binnen groep
- Verhouding docenten/studenten

- Cultuureducatie

- Bewust/onbewust
- Komt het naar voren?
- Onderdelen les waar het naar voren komt

- 21 ^e eeuwse vaardigheden:
--

- Creativiteit
- Kritisch denken
- Probleemoplosvaardigheden
- Communiceren
- Samenwerken
- Digitale geletterdheid
- Sociale vaardigheden